

РОЗДІЛ IV. ОСОБЛИВОСТІ РОБОТИ НАД ПРОФЕСІЙНО-ОРІЄНТОВАНИМ ЗАВДАННЯМ З КУРСУ “ ПСИХОЛОГІЯ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ” (Н.Ф. Портницька)

4.1. БАЗОВІ МЕТОДИКИ ДО КУРСУ “ПСИХОЛОГІЯ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ” ПАТОПСИХОЛОГІЧНИЙ ДІАГНОСТИЧНИЙ ОПИТУВАЛЬНИК ДЛЯ ПІДЛІТКІВ

Повна назва та автор	Вихідне джерело	Джерела з описом та прикладами застосування
Патохарактерологічний діагностичний опитувальник для підлітків (А.Є. Лічко)	Иванов Н.Я., Личко А.Е. <i>Патохарактерологический диагностический опросник для подростков: Методическое пособие. – Серия: Выпуск 10. – М.: «Фолиум», 1995. – 64 с., 2-е изд.</i>	Личко А.Е. <i>Психопатии и акцентуации характера у подростков. –Л.: Медицина, 1983.– 256 с.</i> Коломинский Я.Л., Панько Е.А., Игумнов С.А. <i>Психическое развитие детей и подростков в норме и патологии: психологическая диагностика, профилактика и коррекция. – СПб.: Питер, 2004. – С. 416-431.</i> <i>Патопсихологическая диагностика / Под ред. Блейхер В.М., Крук И.В. – К.: Здоровья, 1986. – 280с.</i>

Історія виникнення

Патохарактерологічний діагностичний опитувальник (ПДО) для підлітків розроблений у відділенні підліткової психіатрії Психоневрологічного Інституту ім. В.М. Бехтерева професором, доктором медичних наук Андрієм Євгеновичем Лічко та науковим співробітником відділенні підліткової психіатрії Миколою Яковичем Івановим. Передумовами створення методики стали досвід психіатрії та концепція психології відношень (О.Ф.Лазурський, С.Л.Франк, В.М.Мясіщев), оскільки оцінка досліджуваними своїх відношень виявилася більш об'єктивною і надійною, ніж у ситуації, де підлітку пропонують самому описати власні риси характеру.

Опитувальник призначений для вивчення характерологічних відхилень при психопатіях і акцентуаціях характеру у підлітковому віці (14-18 років), а також у сполучених з ними деяких особистісних особливостях (психологічній схильності до алкоголізації, делінквентності та ін.).

А.Є. Лічко розглядає акцентуацію співвідносно з характером особистості, підкреслюючи факт, що у підлітковому віці доцільно говорити не про характер в цілому, а про окремі акцентуйовані риси. Акцентуація характеру визначається як

крайній варіант норми, при якій окремі риси характеру надмірно підсилені, внаслідок чого виявляється вибіркова вразливість відносно певного роду психогенних впливів при хорошій і навіть підвищеній стійкості до інших. За кількісними показниками (важкість, тривалість та частота декомпенсацій, психогенних реакцій, ступінь вираження крайніх форм порушення поведінки, глибина порушення самооцінки) автори описують різні ступені важкості психопатій та акцентуацій характеру: важка, виражена й помірна психопатія, явна і прихована акцентуація. Акцентуації характеру розглядаються як передумова девіантної поведінки.

Сфера застосування

ПДО може бути використані психіатрами, медичними психологами, лікарями інших спеціальностей та педагогами, які отримали спеціальну підготовку з медичної психології. Модифікований варіант ПДО (МПДО), розроблений С.І.Подмазіним, служить для виявлення типів акцентуацій характеру у підлітків і включає 143 твердження, які утворюють 10 діагностичних і одну контрольну шкалу (шкалу правдивості).

Опис методики

На основі опису типів патологічних характерів (Е. Крепелін, Е.Кречмер, П.Б. Ганнушкін, Г.Є. Сухарєва) А.Є. Лічко складені набори фраз, що відображають ставлення до життєвих проблем при різних типах характеру у підлітковому віці. До цих проблем входять оцінка власних вітальних функцій (самопочуття, сон, апетит, сексуальний потяг), ставлення до оточення (батьків, друзів, незнайомих и т. д.) і до деяких абстрактних категорій (до правил і законів, опіки і настанов, критики на свою адресу та ін.) В ці набори додатково було включено різні фрази, які не мають діагностичного значення.

ПДО включає 25 таблиць — наборів фраз («Самопочуття», «Настрій» та ін.) У кожному наборі від 10 до 19 передбачуваних відповідей (Додаток А).

Дослідження проводиться у два етапи. У першому дослідженні пропонується у кожній таблиці вибрати твердження, які найбільше відображають ставлення і поведінку досліджуваного (не більше 3-х) та проставити відповідні номери у таблиці (табл. 1). У другому дослідженні у тих самих таблицях пропонується вибрати твердження, які найменше або взагалі не відповідають ставленням і поведінці досліджуваного (не більше 3-х).

В обох дослідженнях дозволяється відмовлятися від вибору тверджень – у реєстраційному листі ставиться 0. Якщо кількість відмов перевищує 7, це свідчить про невисокий рівень інтелектуального розвитку досліджуваного або його негативне ставлення до факту дослідження. Велика кількість відмов може спостерігатися при сенситивному типі – таким підліткам краще відмовчатися, ніж сказати неправду.

Часові затрати на проведення дослідження: від 30 хв. до 1 год.

Інструкція: «Уважно прочитайте твердження кожної теми та виберіть одне чи кілька (не більше трьох), які Вас найбільше стосуються. Результати вибору (номери тверджень) відмітьте у бланку відповідей навпроти вказаних тем.

Після цього прочитайте ще раз твердження кожної теми та визначте твердження, які Вас стосуються найменше. Результати відмітьте у бланку відповідей.

Якщо жодне із запропонованих тверджень Вам не підходить, у бланку відповідей ставиться прочерк» (табл.1).

Таблиця 1.

Бланк для відповідей

Ім'я досліджуваного _____

Проставте, будь ласка, у таблиці номери тих відповідей, які Вам найбільше підходять, а в другій графі – ті, які Вам не підходять. В одній графі можна робити не більше трьох виборів

Назви тем	Номери відповідей					
	Прийнятний вибір			Неприйнятний вибір		
1. Самопочуття						
2. Настрій						
3. Сон та сновидіння						
4. Пробудження від сну						
5. Апетит та ставлення до їжі						
6. Ставлення до спиртних напоїв						
7. Сексуальні проблеми						
8. Ставлення до одягу						
9. Ставлення до грошей						
10. Ставлення до батьків						
11. Ставлення до друзів						
12. Ставлення до оточуючих						
13. Ставлення до незнайомих людей						
14. Ставлення до самотності						
15. Ставлення до майбутнього						
16. Ставлення до нового						
17. Ставлення до неуспіхів						
18. Ставлення до пригод та ризику						
19. Ставлення до лідерства						
20. Ставлення до критики та заперечень						
21. Ставлення до опіки та повчань						
22. Ставлення до правил та законів						
23. Оцінка себе в дитинстві						
24. Ставлення до школи						
25. Оцінка себе в даний момент						

При отриманні реєстраційних листів дослідник повинен одразу перевірити кількість виборів у кожній графі (не більше 3-х). У випадку перевищення необхідно запропонувати досліджуваному скоротити число виборів, а якщо відмов від відповіді більше 7 – спробувати їх зменшити.

ОБРОБКА РЕЗУЛЬТАТІВ

1. Обробка отриманих результатів проводиться у відповідності із ключем (Додаток А):

1) буквені символи відповідають балам відповідних типів:

Основні показники	Додаткові показники
Г – гіпертимний	Д – показник дисимуляції дійсного ставлення до вказаних проблем та прагнення не розкривати особливостей власного характеру
Ц – циклоїдний	Т – показник відвертості
Л – лабільний (емоційно-лабільний)	В – показник рис характеру, властивих органічним психопатіям
А – астено – невротичний	Ем – ступінь відображення реакції емансипації у самооцінці
С – сенситивний	d – показник психологічної схильності до делінквентності
П – психастенічний	
Ш – шизоїдний	
Е – епілептоїдний (збудливий)	
І – істероїдний (демонстративний)	
Н – нестійкий	
К – конформний	

2) прочерк у графах ключа, що відповідають вибору досліджуваного означають неінформативність вибору;

3) подвоєння чи потроєння буквених символів означає, що за цей вибір на користь відповідного типу нараховується 2 або 3 бали (наприклад, тема «Самопочуття» за питання №2 нараховується 1 бал до типу **Г** та 2 бали за показником **М**); за один вибір можуть нараховуватись бали по двох чи більше типах, відповідно до буквених символів.

Для прискорення процесу обробки результатів використовується портативний код розшифровки результатів (табл. 2). У таблицях перераховані лише ті номери, за які нараховуються бали по різних шкалах (у першій таблиці – найбільш прийнятні для досліджуваного, у другій – неприйнятні).

Таблиця 2

Портативний код розшифровки результатів

Тема	Перше дослідження		Друге дослідження		Тема	Перше дослідження		Друге дослідження	
Самопочуття	1 2 3 4 5 8 9 0	А ГММ Ц П АА Ц ННД О	2 10 0	d С О	Настрій	1 2 6 7 10 11 0	ГН П ЦА Ш СЛ Т О	2 10 0	Г d О
Сон	1 3 4 6 7 10 0	ГНММ К Ad Ц А ЛА О	2 4 5 14 0	Е В Ц А О	Пробудження від сну	1 3 4 6 8 9 11 12 0	Е Т С Ф А НН d Ц О	1 2 7 0	Л К ЛМ О
Апетит	1 2 3 5 6 7 11 15 17 0	Ш Т А ЛЛП СТ М Н М Ц О	3 16 0	ЦЕМ І О	Спиртні напої	1 3 4 5 6 7 8 9 10 12 13 0	+2 М+1 ГГ+2 -1 -1 С-3 +1 П СПШ-3 Цd А О	1 4 5 6 7 8 10 11 13 0	Ц С-1 +2 +1 ЦЛ+2 Ф +1 І Л ОЕ
Сексуальні проблеми	1 10 13 14 0	ННД М ТТТ ЛІ О	1 2 5 7 8 11 13 0	М Ц НН КВ ІІ ЛС ГЛ О	Одяг	4 5 6 0	ІІ АС КФ О	1 4 0	АВ К О
Гроші	2 4 6 0	Ц ІМ ЛА О	1 2 6 0	М ЕІД І О	Батьки	1 3 5 8 9 10 11 12	П ЛЛВ Ем Ем Ем Ф ПП М Ем	5 11 0	К ГЛПЕ О

						13 0	Ш Ем Ед О Ем		
Друзі	1 3 4 7 14 15 0	Д ГЦ К СС Л А О	3 6 12 0	d І Д О	Оточуючі	5 7 10 16 0	ММ Г В d О	2 7 10 13 0	ЕФ С С П О
Незнайомі	1 8 9 12 0	ЕЕ Ц ГЦ СС О	1 2 8 9 0	Г ЕЕ Г С О	Самотність	1 2 3 4 6 8 11 0	І СШШ ГЕН ЛА d Ш Л О	1 3 5 0	ШШ СПШШШ ЕІВ О
майбутнє	3 5 7 8 10 11 0	М ГГ П Е Ц d О	0	О	Нове	5 8 9 10 0	Ш d ЛЕ ПШШЕ О	6 7 0	Е ІД О
Неуспіхи	1 3 5 7 10 13 0	ШВ Е І ЕЕд П К	1 2 3 8 10 0	ППЕ ЕЕ В Л Ц О	Пригоди	1 2 3 6 7 9 0	Г С СМ В Ф Г О	1 5 10 0	СС ЕЕ ЛН О
Лідерство	1 7 8 0	Ц ПП ЛС О	4 9 0	І І О	Критика	1 5 7 8 9 10 11 12 0	ШШ Ем Ем Н Ем d Т А Ем Ц Ем О Ем	1 5 10 11 12 0	К Л ПП d І О
Опіка	1 2 3 4 6 8 11 13	ЦПМ ЕЕ Д Ем Ем ЦЛ Ем ІІ Ем ФФ	9 12 0	І І О	Правила	1 2 4 5 7 10 11 0	Ем ГГ Ем d Ем Ем d ЛФ ОЕм	1 2 4 5 7 8 9 0	К С Г Л Ц ddd І О

	14 0	Ем ФФФ Ем ФФ О Ем							
Дитинство	2 4 7 8 10 13 14 0	Г Д Г С Л І ЕЕ О	4 7 11 12 14 0	Ц С ІІ Л Л О	Школа	1 2 3 4 6 13 0	ГЕІНН Е Ц Ф d Ц О	2 9 11 13 0	ЕЕН І ШШdd d О
Оцінка в цей момент	1 2 3 8 11 12 13 0	М ТТ А ЕІ d ШІ С О	1 6 8 10 13 0	Г ПП А М М О					

I. Загальні правила обробки результатів.

Для підрахунку отриманих балів за кожним типом ефективною є побудова графіка об'єктивної шкали (ОШ) акцентуйованих рис (рис. 1). Бали по типах і показниках отримуються шляхом арифметичного додавання результатів 1-го та 2-го дослідження, тобто послідовно відкладаються вгору від горизонтальної осі навпроти кожного типу. До них додаються бали по додаткових показниках. Додаткові бали до ОШ нараховуються при виділенні за шкалою суб'єктивної оцінки у випадку отримання кількості балів = або+7 по одній зі шкал **Г, А, С, П, Ш** (табл. 3).

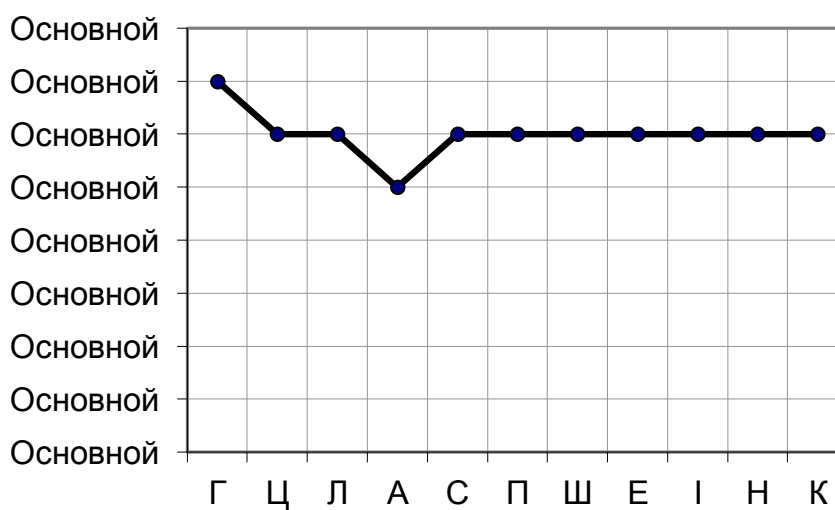

Рис. 1 Профіль акцентуації характеру (МДЧ)

Таблиця 3.

Шкала додаткових балів до шкали об'єктивної оцінки

Показники за графіком об'єктивної оцінки	Нараховані бали
$\Gamma = 0, \Gamma = 1$	П, С
$\zeta > 6$	Л
$A > 4$	Л
$\Pi = 0, \Pi = 1$	Н
$H = 0, H = 1$	П
$K = 0$	ШШІ
$K = 1$	Ш
$D > 6$	Н
$T > D$	ППЦ
$B = 5$	Е
$B > 6$	ЕЕ
$E_m > 6$	ШІ
$O > 5$	Ш
$M < \Phi$ (у хлопців)	СШІ
$M - \Phi = -6$ та нижче	С
$M - \Phi > 0$	Переважає рис чоловічості
$M - \Phi < 0$	Переважає рис жіночості
Наявність помилок одна відповідь на одну і ту ж тему у двох дослідженнях	
Одна помилка	Е
2 помилки та більше	ЕЕ

II. Визначення додаткових коефіцієнтів:

- Виявлення негативного ставлення до дослідження:
О = 6 та більше балів свідчить про приховане негативне ставлення до дослідження. Надійність отриманих результатів при цьому знижується.
- Діагностика органічної природи психопатії та акцентуацій здійснюється на основі індексу **В**:
В = 5 та більше – можливість органічної природи психопатій та акцентуації характеру. Високий індекс В часто зустрічається у представників типу Е
- Оцінка психологічної схильності до делінквентності (показник **d**) визначається лише для підлітків чоловічої статі. Показником можливої схильності до делінквентності можуть служити такі дані:
d = 2 при високих показниках по типах **Г, Л**;
d = 4 бали при високих показниках по типах **Е, І**.
При типах **Ш, Н** ця схильність не може бути визначена за допомогою цього показника – високі показники **d** при **Ш** не є свідченням схильності до делінквентності, у представників типу **Н** ця схильність виявляється в поведінці.
- Оцінка психологічної схильності до алкоголізації (показник **v**) здійснюється без графіка на основі арифметичного додавання балів з теми «Ставлення до спиртних напоїв» по 1-му та 2-му дослідженням (із врахуванням знаку):

+2 та більше – передбачувана психологічна схильність до вживання спиртних напоїв;
+ 6 та вище балів – свідчення не високої алкоголізації, а скоріше прагнення демонстрації своєї схильності до вживання спиртних напоїв (найчастіше зустрічається у типу I);

від'ємні результати свідчать про відсутність психологічної схильності до алкоголізації;

0 – + 1 – невизначені результати.

5. Оцінка рис чоловічості-жіночості у системі ставлень визначається за різницею показників **М** (маскулінність) та **Ф** (фемінність). Позитивний показник свідчить про домінування рис чоловічості, негативний – рис жіночості. При психопатіях та виражених акцентуаціях домінування рис може не відповідати фізичній статі. При психопатіях у дівчат часто домінують риси М, а у хлопців з істероїдною, шизоїдною та сенситивною психопатією – риси Ф.

Діагностика типів акцентуацій і психопатій здійснюється за такими правилами:

1. Виявлення можливої схильності до дисимуляції:
Д > Т на 4 бала та більше – свідчення можливої дисимуляції, що знижує надійність діагностики та повністю виключає можливість діагностування типів **Ц** та **К**;
Високий показник **Д** (безвідносно до показника Т) найчастіше зустрічається у представників нестійкого типу акцентуації.
2. Визначення ступеня відвертості:
Т > Д – свідчення підвищеної відвертості у самооцінці. Найчастіше зустрічається у типів **Ц, П**.
3. Оцінка реакції емансипації (у показниках самооцінки – **Ем**):
Ем = 0, Ем = 1 – реакція емансипації слабка;
Ем = 2, Ем = 3 – помірна реакція емансипації;
Ем = 4 та більше – реакція емансипації яскраво виражена. При таких показниках типи **С, П** не діагностуються, незалежно від числа набраних балів по цих показниках, оскільки представникам цих типів яскраво виражена реакція емансипації не властива.
Високий показник **Ем** найчастіше зустрічається у представників типів **Ш, І**, що пов'язується із властивим їм нонконформізмом.
У представників типу **Г** реакція емансипації частіше виражається у поведінці, ніж у самооцінці.
4. Визначення ступеня конформності:
К = 0, К = 1 – низька конформність, нонконформізм (у самооцінці найбільш притаманні шизоїдному та істероїдному типам);
К = 2, К = 3 – конформність помірна;
К = 4, К = 5 – конформність середня;
К = 6 та більше – високий рівень конформності.

Після виключень, передбачених правилами 1-4, діагностування типів акцентуацій здійснюється за шкалою об'єктивної оцінки.

1. Порівняння начислених балів по кожному типу із мінімальним діагностичним числом (МДЧ) по відношенню до кожного з типів. Значення МДЧ для різних типів:

МДЧ	7	6	6	5	6	6	6	6	6	6	
Типи	Г	Ц	Л	А	С	П	Ш	Е	І	Н	К

2. Якщо МДЧ перевищено тільки по відношенню до одного типу, то діагностується цей тип.
3. Якщо МДЧ досягнуто або перевищено по відношенню до показника К та інших типів, то тип К не діагностується незалежно від числа набраних на його користь балів.
4. Якщо на користь одного якогось типу набрано стільки балів, що його перевищення МДЧ переважає за перевищення МДЧ інших показників на 4 бали та більше, то ці відстаючі типи не діагностуються, якщо їх поєднання сумісні.
5. Якщо МДЧ досягнуто або перевищено по відношенню трьох або більше типів, і їхнє число не вдається скоротити, то серед цих типів відбираються два, на користь яких отримано найбільше перевищення МДЧ, і діагностуються змішані або домінуючі типи.
6. **Змішаний тип** діагностується у випадку перевищення МДЧ по відношенню до таких поєднань:

ГЦ	ГІ	ГН	
ЦЛ			
ЛА	ЛС	ЛІ	ЛН
АС	АП	АІ	
СП	СШ		
ПШ			
ШЕ	ШІ	ШН	
ЕІ	ЕН		
ІН			

7. У випадку появи несумісних поєднань, діагностується той, на користь якого отримане більше перевищення МДЧ.
8. Якщо по відношенню до несумісних поєднань типів отримано однакове перевищення МДЧ, то користуються **правилом домінування** (зберігається тип, що вказаний після знака рівності):

Г+Л=Г Ц+А=А Л+П=П А+Ш=Ш С+Е=Е П+Е=Е

Г+А=А	Ц+С=С	Л+Ш=Ш	А+Е=Е	С+І=І	П+І=І
Г+С=Г	Ц+П=П	Л+Е=Е	А+Н=Н	С+Н=Н	П+Н=Н
Г+П=П	Ц+Ш=Ш				
Г+Ш=Ш	Ц+Е=Е				
Г+Е=Г	Ц+І=І				
	Ц+Н=Н				

9. У всіх інших випадках при необхідності зробити вибір між кількома типами, по відношенню до яких МДЧ тільки досягнуто або набрано однакову кількість балів, що перевищує МДЧ, діагностується 1 – 2 типи, що є найбільш сумісними з іншими виділеними типами.

Спеціальні додаткові шкали

Спеціальні шкали використовуються при вирішенні окремих питань медико-психологічної діагностики. Більшість із них побудована на оцінці графіка обробки результатів (за виключенням шкали ризику раннього статевого життя у дівчат):

- Ризик соціальної дезадаптації** (шкала Ю.В. Попова - М.Я. Іванова) визначається, якщо за допомогою ПДО діагностовано типи акцентуацій **Г, Л, С, Ш, Е, І, Н**. Якщо діагностовано змішаний тип, то орієнтуються на той тип, за яким отримано більше балів; при рівній кількості балів за змішаним типом орієнтуються на той, де виявлені ознаки дезадаптації.

У таблиці 4 визначено типи акцентуацій та відповідні ознаки дезадаптації, виявлені за шкалами ПДО. Наявність хоча б однієї з ознак – свідчення ризику дезадаптації, наявність 2-х і більше ознак – високий ризик. Сумарні показники отримують арифметичним додаванням балів за окремими ознаками (Г+Н, А+С+П).

Таблиця 4.

Типи акцентуацій та ознаки дезадаптації

Тип акцентуації	Ознаки дезадаптації	Тип акцентуації	Ознаки дезадаптації
Гіпертимний тип	Г≥11, Е≥7, Н≥8, Д≥5 Ем≥5, Г+Н≥19	Лабільний тип	Л≥12, Ш≥7, Н≥7, Ем≥4 d≥4
Шизоїдний тип	Л≥6, Ш≥12, d≥5	Сенситивний тип	С=11 Е≥6 d≥3 Дп-амбівалентність
Епілептоїдний тип	Ш≥7, І≥8, Н≥8, Ем≥5, d≥5	Істероїдний тип	А≥5, П≥8, І≥13, Н≥7, d≥6
Нестійкий тип	Ц≥6, І≥10, В≥5, А+С+П≥7		

Особливої уваги вимагають два види ознак ризику дезадаптації:

- високий показник у балах саме по діагностованому типу (при МДЧ=7 показник досліджуваного 10-13 балів) є ознакою дезадаптації за типами **Г, Л, С, Ш, І, Н** (виключення тип **Е** – високі бали не є ознакою дезадаптації);
 - високі показники епілептоїдності у типів **Г і С**; риси шизоїдності і лабільності у типів **Ш, П, І**; циклоїдності і суми балів астенічного типу **Н**. Протилежні риси є проявом гіперкомпенсації.
2. Визначення ознак, що свідчать про **можливість формування психопатій**

(розладів особистості) здійснюється після визначення типу характеру на основі показників графіка за таблицею 5.

Таблиця 5.

Ознаки, що ймовірно вказують на формування психопатії

Тип характеру	Ознаки, що вказують на ймовірність формування психопатії (за графіком)	Частота виявлення хоча б однієї з ознак		
		психопатії	Транзиторні порушення	Стабільна адаптація
Г	$H \geq 10, K=0, E_m \geq 6$	75	5	5
Л	$A \geq 6, Ш \geq 7, K=0, D \geq 6,$	60	10	5
С	$C \geq 12$	75	15	5
Ш	$\Gamma \leq 1, Л \leq 1, Ш \geq 13, d \geq 4, v \geq +4$	85	20	10
Е	$\Gamma=0, Ц \geq 8, K \leq 1, d \geq 6$, а також 2 помилки при $E \geq 10$	60	25	10
І	$A \geq 5, O \geq 6, E_m \geq 6$	65	20	10
Н	$H \geq 12, K \leq 1, B \geq 5, v \leq -6$	70	5	5

При використанні наведених у таблиці ознак, що вказують на формування психопатії, керуються такими правилами:

- Відсутність вказаних ознак ще не свідчить про відсутність психопатії, оскільки у 30% клінічних випадків психопатії, такі ознаки відсутні.
- Наявність вказаних ознак (однієї чи кількох) у підлітків з порушенням поведінки, є одним із основних, але не вирішальним фактором діагностування психопатії.
- Виявлення вказаних ознак, за результатами ПДО, при масових дослідженнях підлітків є підставою для поглибленого дослідження, але не постановки діагнозу.

3. Визначення схильності до депресії (шкала Др) за такими ознаками:

Нарахування позитивних балів	Нарахування негативних балів
$\Gamma \leq 2$	$\Gamma \geq 7$
$C \geq 7$	$I \geq 7$
$H \leq 2$	$H \geq 7$
$T > D$	$D - T \geq 4$
$M < F$ (у підлітків чоловічої статі)	

За кожен із перерахованих показників нараховується 1 позитивний або негативний бал. Результат сумується:

- сума із негативним знаком – ризику депресії немає;
- сума = +2 та більше – існування ризику депресії;
- сума=0 або +1 – ризик невизначений.

4. Ризик зловживання наркотиками та іншими психоактивними речовинами (шкала Дп). Виділено два види ризику зловживання психоактивними речовинами (А.Є. Лічко, В.С.Бітенський, 1991). Перший – початок зловживання, другий – ризик виникнення залежності в осіб, що почали зловживати.

Запропонована шкала спрямована на визначення першого виду ризику – виявлення у підлітків морально-етичних і дисциплінарних факторів, що не є перешкодою вживання наркотиків. Шкала побудована на основі зіставлення графіків акцентуацій підлітків з різним досвідом вживання психоактивних речовин (Б.М.Гузиков, О.О.Вдовиченко, М.Я.Іванов (1993)):

Показники	Кількість балів на користь ризику
$C \leq 2$	2
$E \geq 7$	1
$H \geq 7$	2
$V \geq +4$	1

Ризик зловживання психоактивних речовин оцінюється за сумарним балом:

0-1 бал – відсутність ризику;

2 бали – помірний ризик;

3 бали – виражений ризик;

4-6 балів – дуже високий ризик

5. Диференційна діагностика **справжніх та демонстративних суїцидних спроб** (шкала розроблена М.Я. Івановим, Ю.В. Поповим, 1994):

На користь справжньої спроби нараховується 1 бал за кожен із показників	На користь демонстративної спроби нараховується -1 бал за кожен з показників
$C \geq 6$	$\Gamma \geq 7$
$H \geq 2$	$C \leq 3$
$T > D$	$I \geq 7$
$Dp \geq +2$	$H \geq 6$
Дискордантність характеру	$Dp \leq -2$

Додатково визначається дискордантність характеру:

Діагностований тип	Ознаки дискордантності
Гіпертимний	$C \geq 6, P \geq 6, III \geq 6$
Сенситивний	$E \geq 6, I \geq 6$
Психастенічний	$H \geq 6$
Шизоїдний	$\Gamma \geq 6$ $Ц \geq 6$
Епілептоїдний	$C \geq 6$
Істероїдний	$C \geq 6$
Нестійкий	$P \geq 6$
Високі показники емансипації	$C \geq 6, P \geq 6$

Оцінка суїцидних спроб здійснюється арифметичним додаванням балів.

Критерії оцінки справжніх і демонстративних суїцидних спроб:

від +1 до +5 – ризик справжньої спроби;

від -1 до -5 – ризик демонстративної спроби;

0 балів – невизначений результат.

6. Шкала **ризiku раннього статевого життя дівчат** (Б.М. Слущкий, 1991) передбачає архування деяких виборів у певних темах ПДО у 1-му бали та 2-му дослідженнях:

Бали на користь ризику (1 бал за кожен вибір зі знаком «+»)		Бали проти ризику (1 бал за кожен вибір зі знаком «-»)	
Тема вибору	№ твердження	Тема вибору	№ твердження
1-Е ДОСЛІДЖЕННЯ		1-Е ДОСЛІДЖЕННЯ	
Ставлення до спиртних напоїв	13	Настрій	8
Ставлення до батьків	13	Сон і сновидіння	11
Ставлення до критики та заперечень	10	Ставлення до спиртних напоїв	7
Ставлення до правил і законів	4	Ставлення до одягу	8
Ставлення до школи	1	Ставлення до батьків	3
2-Е ДОСЛІДЖЕННЯ		Ставлення до оточуючого	9
Ставлення до спиртних напоїв	6; 9	Ставлення до самотності	11
Сексуальні проблеми	2	Ставлення до нового	3
Ставлення до критики та заперечень	9	Ставлення до неуспіхів	13
Ставлення до правил і законів	8	Ставлення до лідерства	7
Ставлення до школи	6	2-Е ДОСЛІДЖЕННЯ	
		Сон і сновидіння	8
		Апетит і ставлення до їжі	11
		Ставлення до правил і законів	7

Отриманий результат сумується із врахуванням знаку. Критерії оцінки ризику:

- 3 і нижче — ризик відсутній,
- 0, -1, -2 — результат неясний,
- +1 і вище — ризик високий.

КОРОТКИЙ ОПИС ТИПІВ АКЦЕНТУАЦІЙ

Гіпертимний тип (Г). Такі підлітки відрізняються завжди гарним, навіть злегка підвищеним настроєм, високим життєвим тонутом енергією, що бризкає, нестримною активністю, постійним прагненням до лідерства, притому неформальному. Гарне почуття нового сполучається з нестійкістю інтересів, а велика товариськість із нерозбірливістю у виборі знайомств, внаслідок чого можуть непомітно для себе виявитися в дурній компанії, почати випивати (зазвичай прагнучи легкого сп'яніння), пробувати дію наркотиків і інших токсичних засобів (але пристрасті до них у підлітковому віці звичайно не виникає). Правопорушення властиві групі. Легко освоюються в незнайомій і швидко мінливій обстановці, але переоцінюють свої можливості й будують надмірно оптимістичні плани на майбутнє («гарні тактики й погані стратегії»). Нерозбірливі у виборі приятелів і напарників, тому нерідко бувають віддані ним.

Погано переносять самотність, розмірний режим, суворо регламентовану дисципліну, одноманітну обстановку, монотонну працю, що вимагає уважності до дрібниць, змушене неробство. Прагнення оточуючих придушити їхню активність і лідерські тенденції нерідко ведуть до бурхливих, але коротких спалахів роздратування. Не злопам'ятні. Легко миряться з тими, з ким посварилися.

Говірки, говорять швидко, з живою мімікою й жестами. Високий біологічний тонус проявляється завжди гарним апетитом, здоровішим, міцним сном — встають бадьорі. Сексуальний потяг рано пробуджується й відрізняється силою. Швидко захоплюються, але й швидко стають байдужими до сексуальних партнерів. Самооцінка нерідко висока, але часто намагаються показати себе більш конформними, ніж це є насправді. Погано сумісні з підлітками епілоптоїдного типу, від представників шизоїдного, сенситивного й психастенічного типів намагаються дистанціюватися. Перші прояви гіпертимності нерідко бувають із дитинства: невгамовність, галасливість, прагнення командувати однолітками, надмірна самостійність.

Циклоїдний тип (Ц). Зустрічається тільки у вигляді акцентуацій характеру. На патологічному рівні розвивається одна з форм нервово-психічного розладу — циклотимія. При циклоїдній акцентуації фази гіпертимності й субдепресії виражені нерівно, зазвичай короточасні (1–2 тижні) і можуть перемежовуватися тривалими інтермісіями. У субдепресивній фазі падає працездатність, втрачається інтерес, підлітки стають млявими уникають компанії, більшу частину часу проводять вдома наодинці. Невдачі переживаються важко. Серйозні докори, особливо ті, що принижують самолюбство, здатні навести на думку про власну неповноцінність і непотрібність й підштовхнути до суїцидальної поведінки. У субдепресивній фазі також погано переноситься різка зміна стереотипу життя (переїзд, зміна навчального закладу й т.п.). Падає біологічний тонус, можуть спати більше звичайного, але встають млявими, без відчуття відпочинку. Навіть улюблені страви не приносять колишнього задоволення. Статевий потяг зазвичай знижується. У гіпертимній фазі циклоїдні підлітки не відрізняються від гіпертимів. Самооцінка формується поступово, у міру нагромадження досвіду «гарних» і «поганих» періодів. У підлітків вона нерідко буває ще неточною, тому що перші прояви циклоїдності починаються тільки зі статевим дозріванням. Іноді буває виражена сезонність фаз: депресії припадають на зиму або на весну, а гіпертимні періоди — на осінь. В інтермісіях між субдепресивними й гіпертимними фазами ніяких особливостей не виявляють.

Лабільний тип (Л). Основна риса цього типу — крайня мінливість настрою, який змінюється занадто часто й надміру різко від незначних і навіть непомітних для оточуючих приводів. Від настрою на цей момент залежить і сон, і апетит, і працездатність, і товариськість. Почуття й прихильності щирі й глибокі, особливо у відповідь до тих осіб, які самі до них проявляють любов, увагу й турботу. Вираженою є потреба у співпереживанні. Чутливі до ставлення оточуючих до себе навіть при поверхневому контакті. Уникають усяких ексцесів, не прагнуть до лідерства. Важко переносять втрату або відкидання з боку значимих осіб. Самооцінка відрізняється щирістю й умінням правильно помітити риси свого характеру. Надмірна емоційність зазвичай сполучається з вегетативною лабільністю: легко червоніють і бліднуть, змінюється частота пульсу, показники артеріального тиску. Нерідко спостерігається виражена інфантильність: зовні

виглядають молодше своїх років. Брехати й приховувати свої почуття не вміють: настрій завжди написаний «на обличчі». У дітей майже у всіх спостерігається емоційна лабільність. Цей тип можна виявити лише, якщо ці риси яскраво виражені в підлітків.

Астено-Невротичний тип (А). Також зустрічається тільки у вигляді акцентуації характеру. Патологічний рівень виявляється частіше за все розвитком неврастенії. Провідними рисами є підвищена стомлюваність, дратівливість і схильність до іпохондричності. Стомлюваність особливо проявляється при розумових заняттях і в умовах змагань. При стомленні виникають афективні спалахи навіть з незначних приводів. Самооцінка зазвичай виражає іпохондричні установки.

Сенситивний тип (З). У цього типу дві головні риси — висока вразливість і почуття власної неповноцінності. У собі бачать безліч недоліків, особливо в зовнішності й у сфері морально-етичних і вольових якостей. Замкнутість, боязкість і сором'язливість виявляються у новій незвичній обстановці та у колі сторонніх людей. Із незнайомими людьми важко встановлюються навіть формальні контакти, але з тим до кого звикли, бувають досить товариські й відверті. Ні до алкоголізації, ні до делінквентності схильності не виявляють. Непосильною виявляється ситуація, де підліток стає об'єктом недоброзичливої уваги оточення, коли на його репутацію падає тінь або він зазнає несправедливих звинувачень або глузувань. Самооцінка відрізняється високим рівнем об'єктивності. У представників цього типу нерідко буває яскраво виражена реакція гіперкомпенсації — прагнення досягти успіху саме в тій сфері, де таїться комплекс власної неповноцінності (наприклад, парашутні стрибки, щоб подолати боязкість; посилені заняття гімнастикою, щоб виправити дефекти фігури; прагнення до суспільної роботи, щоб подолати сором'язливість і т.п.). Сенситивні риси починають виявлятися з дитинства боязкістю, сором'язливістю, страхом незнайомих, але критичним є вік 16–18 років — вступ у самостійну соціальну активність після багатьох років навчання у звичному оточенні однолітків. Деякі дійсні фізичні дефекти (наприклад, заїкання) можуть сприяти загостренню сенситивних рис або нашаровувати їх на деякі інші типи акцентуацій (емоційно-лабільну, психастенічну, шизоїдну). Необхідність відповідати не тільки за себе, але й за інших, може навпаки, згладжувати сенситивні риси.

Психастенічний тип (П). Основними рисами є нерішучість, схильність до розважливості, тривожні очікування та побоювання за майбутнє — своє й своїх близьких, схильність до самоаналізу й легкості виникнення нав'язливостей. Риси характеру зазвичай виявляються в початкових класах школи — у ситуаціях залучення почуття відповідальності. Відповідати за себе й особливо за інших буває найважчим завданням. Захистом від постійної тривоги із приводу уявних неприємностей і нещастя служать вигадані предмети й ритуали. Якщо їх не виконують, то це вкрай підсилює тривогу за майбутнє, за благополуччя своє й близьких, за успіх діяльності. Нерішучість підсилюється у ситуаціях, коли потрібно зробити самостійний вибір і коли розв'язок стосується маловажних повсякденних

проблем. Навпаки, питання серйозні, які суттєво відбиваються на майбутньому, можуть вирішуватися з дивною швидкістю і необачністю. Алкоголізація й делінквентність у підлітковому віці не властиві. Але при дорослішанні можуть виявити, що алкоголь здатний знімати тривогу, непевність і внутрішнє напруження й тоді можуть до нього пристраститися. У самооцінці схильні знаходити в собі риси різних типів, включаючи й зовсім не властиві. Через надмірний педантизм, дріб'язкову принциповість, що доходить до деспотизму, нерідко погано співпрацюють із представниками майже всіх типів акцентуацій характеру, крім шизоїдів, які зовні можуть ніяк не реагувати на їхню поведінку. Вважається, що дріб'язковий педантизм психастеніків також служить для них психологічним захистом від побоювань і тривоги за майбутнє.

Шизоїдний тип (Ш). Провідними рисами є замкнутість і недолік інтуїції в процесі спілкування. Важко встановлювати неформальні, емоційні контакти, що нерідко переживається досить важко. Швидка виснажуваність у контактах спонукає до ще більшого заглиблення в себе. Недолік інтуїції проявляється у невмінні зрозуміти чужі переживання, вгадати бажання інших, здогадатися про неказане уголос. До цього долучається недолік співпереживання. Внутрішній світ майже завжди закритий для інших і заповнений захопленнями й фантазіями, які призначені тільки для тішення самого себе, служать розрадою честолюбства або мають еротичний характер. Захоплення відрізняються силою, сталістю, і нерідко незвичайністю, вибагливістю. Багаті еротичні фантазії сполучаються із зовнішньої асексуальністю. Алкоголізація й делінквентна поведінка зустрічаються нечасто. Найважче переживаються ситуації, де потрібно швидко встановити неформальні емоційні контакти, а також насильницьке вторгнення сторонніх у внутрішній світ. Самооцінка зазвичай неповна: добре констатується замкнутість, труднощі контактів, нерозуміння оточуючих, інші особливості помічаються гірше. У самооцінці іноді підкреслюється нонконформізм. Замкнутість і стриманість у прояві почуттів іноді допомагають непогано взаємодіяти з оточуючими, обмежуючись формальними контактами. Схильні шукати нешаблонні рішення, віддають перевагу неприйнятним формам поведінки, здатні на несподівані для інших ескапади без врахування шкоди, яку можуть завдати собі. Але іноді виявляють незвичайну здатність постояти за себе й свої інтереси. У близьких можуть викликати невдоволення своєю мовчазністю й стриманістю, але коли йдеться про хобі, можуть бути навіть просторікуваті. У своїх симпатіях часто тяжіють до емоційно-лабільних, відчуваючи в їхньому характері те, чого бракує самим.

Епілептоїдний тип (Е). Основною рисою є схильність до станів злотно-тужливого настрою з поступово наростаючим роздратуванням і пошуком об'єкта, на якому можна було б зірвати зло. Із цими станами зазвичай пов'язана афективна вибуховість. Афекти не тільки сильні, але й тривалі. Великою напругою відрізняється інстинктивне життя. Любов майже завжди забарвлена ревностями. Алкогольні сп'яніння часто протікають важко — із гнівом і агресією. Лідерство проявляється в прагненні панувати над іншими. Непогано адаптуються в умовах

суворого дисциплінарного режиму, де намагаються прилеститися до керівництва показною ретельністю й отримати становище, що дає владу над іншими підлітками. Інертність, тугорухливість, в'язкість накладають відбиток на всю психіку — від моторики й емоцій до мислення й особистісних цінностей. Говорять повільно, вагомо, ніколи не метушаться. Люблять культивувати в собі фізичну силу, віддають перевагу силовим видам спорту. Рішення ухвалюють не кваплячись, досить обачно, через це іноді пропускають момент, коли треба швидко діяти. Але в афекті від повільності не залишається й сліду, легко втрачають контроль над собою, діють імпульсивно, у невідповідній ситуації можуть вибухнути потоком лайки, завдати побоїв. Властолюбство сполучається із прагненням наводити «свої порядки», нетерпимістю до інакомислення. Злопам'ятні відносно нанесених їм образ і заподіяного збитку, навіть незначного — дуже мстиві й винахідливі в способах помсти. Дріб'язкова акуратність, скрупульозність, суворе дотримання всіх правил, навіть на шкоду справі, педантизм, що допікає оточуючим сприймаються як компенсація власної інертності. Педантична акуратність спостерігається в одязі, зачісці, перевазі порядку у всьому. Самооцінка зазвичай однобока: відзначається прагнення порядку й акуратності, нелюбов до порожніх мрій і надають перевагу реальному життю; в іншому зазвичай уявляють себе більш конформними, ніж є насправді.

Істеричний (гістріонічний) тип (І). Головними рисами є безмежний егоцентризм, ненаситна спрага уваги до своєї особи, замилювання, подиву, шанування, співчуття. Усі інші особливості живляться цим. Брехливість і фантазування цілком служать прикрашенню своєї особи. Зовнішні прояви емоційності, велика виразність, театральність переживань, схильність до позерства насправді є компенсацією відсутності глибоких почуттів. Нездатність до наполегливої праці сполучається з високими домаганнями відносно майбутньої професії. Видумуючи, легко вживаються в роль, митецькою грою вводять в оману довірливих людей. Незадоволений егоцентризм часто підштовхує до лютої опозиційності. Такі підлітки виграють у ситуаціях невизначеності, сум'яття, коли крикливість може бути сприйнята оточуючими за енергію, театральна войовничість — за рішучість, а уміння бути в усіх на очах — за організаторські здібності. Але лідерський період скоро проходить, тому що істероїди не стільки лідирують, скільки грають у ватажків, і оточення швидко розбирається, що крім позерства й тріскучих фраз, вони ні на що не здатні. Серед однолітків претендують на першість або на надзвичайне становище. Намагаються піднятися серед них вигадками про свої успіхи і пригоди. Рівесники швидко розпізнають їхні вигадки, їх ненадійність, тому вони часто змінюють компанії. Самооцінка далека від об'єктивності. Зазвичай уявляють себе такими, якими в цей момент легше всього справити враження.

Нестійкий тип (Н). Головна риса — небажання працювати — ні працювати, ні вчитися, постійний сильний потяг до розваг, задоволення, ледарства. При суворому й безперервному контролі знехота підкоряються, але завжди шукають

нагоди уникати від будь-якої праці. Повна безвільність виявляється у ситуаціях, коли справа стосується виконання обов'язків, боргу, досягнення цілей, які ставлять перед ними рідні, старші, суспільство в цілому.

Бажанням розважатися викликана рання алкоголізація, делінквентність, вживання наркотиків і інших психоактивних речовин. Тягнуться до вуличних компаній. Через боягузтво й недостатню ініціативність стають там підлеглими. Контакти завжди поверхневі. Романтична закоханість невластива, сексуальне життя служить лише джерелом насолоди. До свого майбутнього байдужі, планів не будують, живуть сьогоднішнім. Від будь-яких труднощів і неприємностей намагаються втекти й не думати про них. Слабовілля й боягузтво дозволяють утримувати їх в умовах суворого дисциплінарного режиму. Бездоглядність швидко дає негативні наслідки. Самооцінка зазвичайно необ'єктивна — легко приписують собі гіпертимні або конформні риси.

Конформний тип (К). Провідна риса — постійна й надмірна конформність до звичного оточення, до свого середовища. Живуть за правилом: думати «як усі», робити «як усі», намагатися, щоб усе в них було «як у всіх» — від одягу до суджень із суттєвих питань. Стають цілком продуктом свого оточення: у гарних умовах старанно вчаться й працюють, у поганому середовищі — міцно засвоюють його звичаї, звички, манери поведінки. Тому «за компанію» легко спиваються. Конформність сполучається з різкою некритичністю: істиною вважають те, що надходить через звичний канал інформації, некритичні до всього, що черпають від звичного оточення, і схильні до упередженого неприйняття всього, що йде від людей не свого кола. До цього додається консерватизм: нове не люблять тому, що не можуть до нього швидко пристосуватися, важко освоюються в незвичній обстановці. Нелюбов до нового проявляється ворожістю до чужинців, сторожкістю до незнайомих. Найбільше успішно працюють, коли не потрібно особистої ініціативи. Погано переносять різкі зміни життєвих стереотипів, позбавлення звичного кола спілкування. Самооцінка може бути непоганою.

Паранойяльний тип у підлітковому віці ще не проявляється — його розквіт припадає на пік соціальної зрілості, тобто на 30–40 років. Тому за допомогою ПДО цей тип діагностувати неможливо. У підлітковому віці майбутні представники паранойяльного типу найчастіше виявляють епілептоїдну або шизоїдну акцентуацію, рідше істероїдну й ще рідше — гіпертимну. Однак уже в цьому віці може виявлятися завищена оцінка своєї особистості — своїх здібностей, своїх талантів і вмінь, своєї мудрості й розуміння всього. Звідси переконаність, що все, що вони роблять, завжди правильно, що думають і говорять — завжди істина, на що претендують — безумовно мають право. Будь-які перешкоди на шляху втілення в життя своїх намірів будять войовничу готовність відстоювати свої дійсні або уявні права. Рано з'являється підозрілість, схильність усюди бачити злий намір і підступну змову проти себе.

Діагностичні можливості та обмеження

Валідність методу, за даними А.Є. Лічко, становить в середньому 0,85, що підтверджується зіставлення результатів дослідження за допомогою ПДО з клінічною оцінкою типу при стаціонарному спостереженні. Ретестова надійність методики становить в середньому 0,71. Високу надійність виявлено за показниками «жіночості-чоловічості», В-індекса, схильності до алкоголізації. Низька надійність стосується показників конформності та диссимуляції.

Опитування за ПДО можливе в індивідуальній і груповій формі за умови, що досліджувані не можуть спілкуватися між собою.

На думку авторів, тип акцентуації необхідно враховувати при розробці реабілітаційних та психотерапевтичних програм для підлітків. У роботі з підлітками, що не мають відхилень у поведінці, результати дослідження слугують одним з основних орієнтирів для методико-психологічних рекомендацій відносно майбутньої професії та працевлаштування. Знання типу акцентуації є основою для розробки програм профілактики загостреного переживання підлітками кризового періоду, а також у процесі психологічної корекції сімейних відносин.

Використання ПДО у психологічних та медичних дослідженнях дає можливість:

- вивчати пов'язане із типом акцентуації ставлення підлітка до його соматичного захворювання, особливо довгострокового;
- визначати «слабкі» місця характеру, що дозволяє передбачати провокуючі психотичних реакцій, які ведуть до дезадаптації;
- діагностики типів патологічних девіацій характеру: типів конституціональних психопатій, психопатичних розладів (патохарактерологічних утворень) та інших психопатоподібних станів; отримувати відомості, що дозволяють лікарю-психіатру диференціювати психопатіями та перехідні психопатоподібні порушення поведінки, що виникають на фоні акцентуацій характеру.
- давати оцінку деяким іншим особистісним особливостям підлітка: психологічній схильності до алкоголізації, до делінквентної поведінки, до диссимуляції рис свого характеру та системи особистісних стосунків, а також оцінити співвідношення рис мужності-жіночості в системі особистих стосунків.

Певні труднощі та обмеження ПДО:

- використання методики вимагає високого рівня кваліфікації психолога (рекомендованою є наявність медичної підготовки), дотримання ним етичних правил та процедури дослідження;
- достовірність результатів дослідження підтвердження для вивчення акцентуацій характеру лише у підлітковому віці;
- проведення дослідження вимагає значних затрат часу, оскільки потребує від досліджуваного зосередження, здатності здійснювати вибір і оцінку власних ставлень і поведінкових реакцій;
- використання ПДО вимагає достатнього інтелектуального розвитку досліджуваного. Опитувальник не придатний для дослідження підлітків з вираженою інтелектуальною недостатністю (т.зв. межова інтелектуальна

недостатність не є перешкоджає дослідженню) або з гострими психотичними станами, порушенням свідомості, мареннями, галюцинаціями, а також при вираженому психічному дефекті шизофренічного, органічного та інших типів.

- твердження опитувальника є достатньо відкритими, що вимагає позитивного ставлення досліджуваного до ситуації опитування, тому при негативному ставленні підлітка дослідження може проводитися лише після психотерапевтичної бесіди та встановлення довірливих стосунків із дослідником.

Додаток А

Текст опитувальника ПДО

№	Тема № 1. Самопочуття	№	Тема № 2. Настрій
1.	У мене майже завжди погане самопочуття	1.	Як правило, настрій у мене дуже гарний
2.	Я завжди почуваю себе бадьорим і повним сил	2.	Мій настрій легко змінюється від незначних причин
3.	Тижні гарного самопочуття чергуються у мене з тижнями, коли я почуваю себе погано	3.	У мене настрій псується від очікування можливих неприємностей, занепокоєння за близьких, непевності в собі
4.	Моє самопочуття часто змінюється - іноді по декілька разів на день	4.	Мій настрій у великій мірі залежить від оточення, у якому я знаходжуся
5.	У мене майже завжди що-небудь болить	5.	У мене майже завжди поганий настрій
6.	Погане самопочуття виникає в мене після засмучень і занепокоєнь	6.	Мій настрій залежить від поганого самопочуття
7.	Погане самопочуття з'являється в мене від хвилювань та очікування неприємностей	7.	Мій настрій поліпшується, коли мене залишають одного
8.	Я легко переношу біль і фізичні страждання	8.	У мене бувають напади похмурого роздратування, під час яких дістається оточуючим
9.	Моє самопочуття цілком задовільне	9.	У мене не буває зневіри і суму, але може з'являтися жорстокість і гнів
10.	У мене бувають приступи поганого самопочуття з дратівливістю і почуттям туги	10.	Найменші неприємності сильно засмучують мене
11.	Моє самопочуття у великій мірі залежить від того, як ставляться до мене оточуючі	11.	Періоди дуже гарного настрою змінюються в мене періодами поганого настрою
12.	Я дуже погано переношу біль та фізичні страждання	12.	Мій настрій зазвичай такий же, як і в оточуючих
0.	Жодне з визначень мене не стосується	0.	Жодне з визначень мене не стосується.

	Тема № 3. Сон та сновидіння		Тема № 4. Пробудження від сну
1.	Я сплю добре, а на сновидіння не звертаю уваги	1.	Мені важко прокинутися в призначений час
2.	Сон у мене багатий на яскраві сновидіння	2.	Прокидаюся з неприємною думкою, що треба йти на роботу чи на навчання
3.	Перед тим, як заснути я люблю помріяти	3.	В одні дні я встаю веселим і життєрадісним, в інші — без усякої причини зранку

			пригноблений і сумний
4.	Я погано сплю вночі і почуваю сонливість удень	4.	Я легко прокидаюся, коли мені потрібно
5.	Сон у мене дуже міцний, але іноді бувають моторошні, жахливі сновидіння	5.	Ранок для мене — найважчий час доби
6.	Я сплю мало, але встаю бадьорим. Сни бачу рідко	6.	Часто мені не хочеться прокидатися
7.	У мене поганий і неспокійний сон і часто бувають болісно-тужливі сновидіння	7.	Прокидаючись я ще тривалий час переживаю те, що бачив у сні
8.	Безсоння в мене виникає періодично без особливих причин	8.	Періодами я зранку почуваю себе бадьорим, періодами — розбитим
9.	Я не можу спокійно спати, якщо вранці треба вставати у визначений час	9.	Вранці я встаю бадьорим та енергійним
10.	Якщо мене щось засмутить, я довго не можу заснути	10.	Зранку я більш активний і мені легше працювати, ніж увечері
11.	Я часто бачу різні сни — то радісні, то неприємні	11.	Нерідко бувало, що, прокинувшись, я не міг одразу збагнути, де я і що з мною
12.	Часто вночі у мене бувають напади страху	12.	Я прокидаюся з думкою, що сьогодні треба буде зробити
13.	Мені часто сниться, що мене кривдять	13.	Прокинувшись, я люблю полежати в ліжку та помріяти
14.	Я можу вільно регулювати свій сон	0.	Жодне з визначень мене не стосується
15.	Жодне з визначень мене не стосується		

	Тема № 5. Апетит і ставлення до їжі		Тема № 6. Ставлення до спиртних напоїв
1.	Невідповідна обстановка, бруд і розмови про неапетитні речі ніколи не заважали мені їсти	1.	Моє бажання випити залежить від настрою
2.	Періодами у мене буває вовчий апетит, періодами — нічого не хочеться їсти	2.	Я уникаю пити спиртне, щоб не говорити зайвого
3.	Я їм дуже мало, іноді довго нічого не їм	3.	Періодами я випиваю охоче, періодами мене до спиртного не тягне
4.	Мій апетит залежить від настрою: часом їм із задоволенням, часом — через силу	4.	Люблю випити у веселій гарній компанії
5.	Я люблю ласощі та делікатеси	5.	Я боюся пити спиртне, тому що, сп'янівши, можу викликати глузування і зневагу
6.	Нерідко я соромлюся їсти при сторонніх людях	6.	Спиртне не викликає в мене веселого настрою
7.	У мене гарний апетит, але я не ненажера	7.	До спиртного я відчуваю відразу
8.	Є страви, що викликають у мене нудоту і блювоту	8.	Спиртним я намагаюся заглушити напад поганого настрою, туги чи тривоги
9.	Я люблю їсти не багато, але смачно	9.	Я уникаю пити спиртне через погане самопочуття і сильний головний біль згодом
10.	У мене поганий апетит	10.	Я не п'ю спиртного, тому що це суперечить моїм принципам
11.	Я люблю ситно поїсти	11.	Спиртні напої мене лякають
12.	Я їм із задоволенням і не люблю обмежувати себе в їжі	12.	Виливши небагато, я особливо яскраво сприймаю навколишній світ

13.	Я боюся зіпсованої їжі і завжди ретельно перевіряю її свіжість та доброякісність	13.	Я випиваю з усіма, щоб не порушити компанію
14.	Мені легко зіпсувати апетит	0.	Жодне з визначень мені не підходить
15.	Їжа мене цікавить насамперед як засіб підтримання здоров'я		
16.	Я намагаюся дотримуватися дієти, яку сам розробив		
17.	Я погано переношу голод — швидко виснажуюсь		
18.	Я знаю, що таке почуття голоду, але не знаю, що таке апетит		
19.	Їжа не приносить мені великого задоволення		

Тема № 7. Сексуальні проблеми		Тема № 8. Ставлення до одягу	
1.	Статевий потяг мене мало турбує	1.	Люблю костюми яскраві та помітні
2.	Найменша неприємність пригнічує у мене статевий потяг	2.	Вважаю, що завжди треба бути пристойно одягненим, тому що «зустрічають по одязинці»
3.	Я краще буду жити мріями про справжнє щастя, ніж розчаровуватися в житті	3.	Для мене головне, щоб одяг був зручний, акуратний і чистий
4.	Періоди сильного статевого потягу чергуються у мене з періодами холодності та байдужності	4.	Люблю одяг модний чи незвичайний, що мимоволі притягує погляди
5.	У статевому житті я швидко збуджуюся, але швидко заспокоююся і охолоджуюся	5.	Ніколи не слідую загальній моді, а ношу те, що мені самому сподобалося
6.	При нормальному сімейному житті не існує ніяких статевих проблем	6.	Люблю одягатися так, щоб личило
7.	У мене сильний статевий потяг, який мені важко стримувати	7.	Не люблю занадто підтримувати моду, вважаю, що треба вдягатися, як усі
8.	Моя сором'язливість мені сильно заважає	8.	Часто занепокоєний, що мій костюм не в порядку
9.	Зради я б ніколи не пробачив	9.	Про одяг я мало думаю
10.	Я вважаю, що статевий потяг не можна стримувати, інакше він заважатиме плідній роботі	10.	Мені часто здається, що оточуючі засуджують мене за мій костюм
11.	Найбільше задоволення я отримую від флірту і залицяння	11.	Віддаю перевагу темним і сірим тонам
12.	Я люблю аналізувати своє ставлення до статевих проблем, свій власний потяг	12.	Часом одягаюся модно і яскраво, часом своїм одягом не цікавлюся
13.	Я вважаю ненормальним свій статевий потяг і намагаюся боротися з ними	0.	Жодне з визначень мені не підходить
14.	Вважаю, що статевим проблемам не слід надавати великого значення		
0.	Жодне з визначень мені не підходить		
Тема № 9. Ставлення до грошей		Тема № 10. Ставлення до батьків	
1.	Нестача грошей мене дратує	1.	Дуже боюся залишитися без батьків

2.	Гроші мене зовсім не цікавлять	2.	Я вважаю, що батьків треба поважати, навіть якщо в душі ображаєшся на них
3.	Дуже засмучуюся, коли грошей не вистачає	3.	Люблю і прив'язаний, але часом сильно ображаюся і навіть сварюся
4.	Не люблю заздалегідь розраховувати усі витрати. Легко беру в борг, навіть якщо знаю, що вчасно віддати буде важко	4.	Часом мені здається, що мене сильно опікували, а часом — картаю себе за неслухняність і заподіяні рідним засмучення
5.	Я дуже акуратний у грошових справах і, знаючи неакуратність багатьох, не люблю давати в борг	5.	Мої батьки не дали мені того, що необхідно в житті
6.	Якщо у мене взяли в борг, я соромлюся про це нагадати	6.	Дорікаю їм в тому, що в дитинстві вони недостатньо приділяли увагу моєму здоров'ю
7.	Я завжди намагаюся залишити гроші про запас на непередбачені витрати	7.	Дуже люблю (любив) одного з батьків
8.	Гроші мені потрібні тільки для того, щоб як-небудь прожити	8.	Я люблю їх, але не переношу, коли мною розпоряджаються та командують
9.	Намагаюся бути ощадливим, але не скупим, люблю витратити гроші з толком	9.	Дуже люблю матір і боюся» що з нею щось станеться
10.	Завжди боюся, що мені не вистачить грошей, і дуже не люблю брати в борг	10.	Дорікаю собі за те, що недостатньо сильно люблю (любив) батьків
11.	Періодами я до грошей ставлюся легко і витрачаю їх не замислюючись, періодами боюся залишитися без грошей	11.	Вони мене занадто пригноблювали і в усьому нав'язували свою волю
12.	Я ніколи і нікому не дозволяю утискати мене в грошах	12.	Мої рідні мене не розуміють і здаються мені чужими
0.	Жодне з визначень мені не підходить	13.	Я вважаю себе винним перед ними
		0.	Жодне з визначень мені не підходить
	Тема №11. Ставлення до друзів		Тема №12. Ставлення до оточуючих
1.	Мені неодноразово доводилося переконуватися, що дружать із користі	1.	Я оточений дурнями, нечемами та заздрісниками
2.	Добре почуваю серед тих, хто мені співчуває	2.	Оточуючі мені заздрять, а тому ненавидять
3.	Для мене важливий не один друг, а дружній колектив	3.	Часом мені добре з людьми, часом — вони мене обтяжують
4.	Я ціную такого друга, який вміє мене вислухати, підбадьорити, вселити впевненість заспокоїти	4.	Я вважаю, що самому не слід виділятися серед оточуючих
5.	Про друзів, з якими довелося розстатися, я довго не сумую, швидко знаходжу нових	5.	Намагаюся жити так, щоб оточуючі не могли сказати про мене нічого поганого
6.	Я відчуваю себе таким хворим, що мені не до друзів	6.	Мені здається, що оточуючі мене нехтують і дивляться на мене зневажливо
7.	Моя сором'язливість заважає мені подружитися з тим, з ким би мені хотілося	7.	Легко сходжуся з людьми в будь-якій ситуації
8.	Я легко зав'язую дружбу, але швидко розчаровуюся	8.	Більше за все з боку оточуючих я ціную увагу до себе
9.	Я надаю перевагу тим друзям, які уважні до мене	9.	Я швидко відчуваю позитивне чи негативне ставлення до себе і так само ставлюся сам

10.	Я сам вибираю собі друга та швидко його кидаю, якщо розчаровуюся в ньому	10.	Я легко сварюся, але швидко й мирюся
11.	Я не можу знайти собі друга по душі	11.	Я часто довго розмірковую, правильно чи неправильно що-небудь сказав чи зробив по відношенню до оточуючих
12.	У мене немає ніякого бажання мати собі друга	12.	Людське товариство мене швидко стомлює і дратує
13.	Часом я люблю великі дружні компанії, часом уникаю їх, шукаю самотності	13.	Від оточуючих я намагаюся триматися подалі
14.	Життя навчило мене не бути занадто відвертим навіть із друзями	14.	Я не знаю своїх сусідів і не цікавлюся ними
15.	Люблю мати багато друзів та тепло ставлюся до них	15.	Мені часто здається, що оточуючі підозрюють мене в чомусь поганому
0.	Ні одне з визначень мені не підходить	16.	Мені доводилося терпіти від оточуючих багато образ і обману, і це завжди насторожує мене
		17.	Мені часто здається, що оточуючі дивляться на мене як на нікчемну і непотрібну людину
		0.	Жодне з визначень мені не підходить
	Тема № 13. Ставлення до незнайомих людей		Тема № 14. Ставлення до самотності
1.	Я обережно ставлюся до незнайомих людей і мимоволі побоююся зла	1.	Я вважаю, що будь-хто не повинен відриватися від колективу
2.	Буває, що зовсім незнайома людина одразу викликає у мене довіру і симпатію	2.	На самоті я почуваю себе спокійніше
3.	Я уникаю нових знайомств	3.	Я не переносю усамітнення і завжди прагну бути серед людей
4.	Незнайомі люди вселяють у мене занепокоєння і тривогу	4.	Часом мені краще серед людей, часом віддаю перевагу самотності
5.	Перш ніж познайомитися, я завжди прагну довідатися, що це за людина, що говорять про неї люди	5.	На самоті я розмірковую чи розмовляю з уявним співрозмовником
6.	Я ніколи не довіряю незнайомим людям і не раз переконувався, що в цьому я правий	6.	На самоті я нудькую за людьми, а серед людей швидко втомлююся і шукаю самоти
7.	Якщо незнайомі виявляють інтерес до мене, то і я відповідаю тим самим	7.	Здебільшого я хочу бути на людях, але іноді хочеться побути самому
8.	Незнайомі люди мене дратують, до знайомих я вже якось звик	8.	Я не боюся самоти
9.	Я охоче і легко завожу нові знайомства	9.	Я боюся самотності, проте так виходить, що нерідко виявляюся на самоті
10.	Часом я охоче знайомлюся з новими людьми, часом ні з ким знайомитися не хочеться	10.	Я люблю самотність
11.	У гарному настрої я легко знайомлюся, у поганому — уникаю знайомств	11.	Самотність я переносю легко, якщо тільки вона не пов'язана з неприємностями
12.	Я соромлюся незнайомих людей і боюся заговорити першим	0.	Жодне з визначень мені не підходить
0.	Жодне з визначень мені не підходить		

	Тема № 15. Ставлення до майбутнього		Тема № 16. Ставлення до нового
1.	Я мрію про світле майбутнє, але боюся неприємностей і невдач	1.	Часом я легко переношу зміни у своєму житті і навіть люблю їх, але часом починаю їх боятися й уникати
2.	Майбутнє здається мені похмурих і безперспективним	2.	Нове мене приваблює, але разом з тим турбує і тривожить
3.	Я намагаюся жити так, щоб майбутнє було гарним	3.	Я люблю зміни в житті — нові враження, нових людей, нову обстановку навколо
4.	У майбутньому мене більше за все турбує моє здоров'я	4.	У мене бувають моменти, коли я жадібно шукаю нові враження і нові знайомства, але буває, коли я уникаю їх
5.	Я переконаний, що в майбутньому мої бажання і плани	5.	Я люблю сам придумувати нове, усі змінювати і робити по-своєму, не так, як усі
6.	Не люблю багато роздумувати про своє майбутнє	6.	Нове мене приваблює, але часто швидко стомлює і набридає
7.	Моє ставлення до майбутнього часто і швидко змінюється: то будує райдужні плани, то майбутнє здається мені похмурих	7.	Не люблю всяких нововведень, надаю перевагу твердо встановленому порядку
8.	Я утішаю себе тим, що в майбутньому виповняться всі мої бажання	8.	Я боюся змін у житті: нова обстановка мене лякає
9.	Я завжди мимоволі думаю про можливі неприємності і негаразди, що можуть статися в майбутньому	9.	Нове приємне, якщо тільки обіцяє для мене щось гарне
10.	Я люблю розробляти в найменших деталях плани на майбутнє і у всіх деталях намагаюся їх здійснити	10.	Мене приваблює лише те нове, що відповідає моїм принципам і інтересам
11.	Я впевнений, що в майбутньому доведу усім свою правоту	0.	Жодне з визначень мені не підходить
12.	Я живу своїми думками і мене мало хвилює, яким у дійсності виявиться моє майбутнє		
13.	Часом моє майбутнє здається мені світлим, часом — похмурих		
0.	Жодне з визначень мені не підходить		
	Тема № 17 Ставлення до невдач		Тема № 18 Ставлення до пригод та ризику
1.	Свої невдачі я переживаю сам і ні в кого не шукаю співчуття і допомоги	1.	Люблю всякі пригоди, навіть небезпечні, охоче йду на ризик
2.	Періоди, коли я активно борюся з невдачами, чергуються в мене з періодами, коли в мене від найменших невдач опускаються руки	2.	Я багато разів зважую всі «за» і «проти» і все ніяк не наважуюся ризикнути
3.	Невдачі викликають у мене розпач	3.	Мені не до пригод, а ризикую я тільки якщо до цього змушують обставини
4.	Невдачі викликають у мене сильне роздратування, яке я виливаю на	4.	Я не люблю пригод і уникаю ризику

	безневинних		
5.	Якщо трапиться невдача, я завжди шукаю, що ж я зробив неправильно	5.	Я люблю мріяти про пригоди але не шукаю їх у житті
6.	Невдачі викликають у мене протест, обурення і бажання їхній перебороти	6.	Часом я люблю пригоди і часто ризикую, але часом пригоди і ризик мені стають не по душі
7.	Якщо в моїх невдачах хтось винний, я не залишу його непокараним	7.	Пригоди я люблю тільки веселі і ті, що добре закінчуються, а ризикувати не люблю
8.	При невдачах мені хочеться втекти куди-небудь подалі і не повертатися	8.	Я спеціально не шукаю пригод і ризику, але йду на них, коли цього вимагає справа
9.	Буває, що найменші невдачі викликають у мене в зневіру, але буває, що серйозні неприємності я переношу непохитно	9.	Пригоди і ризик мене приваблюють, якщо в них мені дістається перша роль
10.	Невдачі мене пригнічують, і я насамперед звинувачую самого себе	10.	Буває, що ризик і азарт мене зовсім п'янять
11.	Невдачі мене не хвилюють, я не звертаю на них уваги	0.	Жодне з визначень мені не підходить
12.	При невдачах я ще більше мрію про здійснення своїх бажань		
13.	Я вважаю, що при невдачах не можна впадати у відчай		
0.	Жодне з визначень мені не підходить		
	Тема № 19. Ставлення до лідерства		Тема № 20. Ставлення до критики і заперечень
1.	Я можу йти попереду інших у міркуваннях, але не в діях	1.	Я не слухаю заперечень і критики і завжди і думаю по-своєму
2.	Я люблю бути першим у компанії, керувати і направляти інших	2.	Слухаючи заперечення і критику, я шукаю аргументи у своє виправдання, але не завжди зважуюся їх висловити
3.	Я люблю опікувати кого-небудь одного, хто мені сподобається	3.	Заперечення і критика мене особливо дратують, коли я утомився і погано себе почуваю
4.	Я завжди прагну вчити людей правилам і порядку	4.	Критика й осуди в мою адресу краще байдужості і зневаги до мене
5.	Одним людям я знехотя підкоряюся, іншими команду сам	5.	Не люблю, коли мене критикують і мені заперечують — серджуся і не завжди можу стримати свій гнів
6.	Часом я люблю «задавати тон», бути першим, але часом мені це набридає	6.	Коли мене критикують чи мені заперечують, це мене сильно засмучує і викликає зневіру
7.	Я люблю бути першим там, де мене люблять; боротися за першість і не вмію, і не люблю	7.	Від критиків мені хочеться втекти подалі
8.	Я не вмію командувати іншими	8.	Часом критику і заперечення переношу легко, часом – дуже болісно
9.	Я не люблю командувати людьми — відповідальність мене лякає	9.	Заперечення і критика мене засмучують, якщо вони різкі і грубі за формою, навіть якщо вони стосуються дріб'язків
10.	Завжди знаходяться люди, що слухають мене і визнають мій авторитет	10.	Я не чув ще справедливої критики у свою адресу чи справедливих заперечень моїм

			аргументам
11.	Я люблю бути першим, щоб мене наслідували, за мною би йшли інші	11.	Я намагаюся правильно реагувати на критику
12.	Я охоче слідую за авторитетними людьми	12.	Я переконався, що критикують звичайно тільки для того, щоб тобі напакостити чи самим висунутися
0.	Жодне з визначень мені не підходить	13.	Якщо мене критикують чи мені заперечують, мені завжди починає здаватися, що інші праві, а я — ні
		0.	Жодне з визначень мені не підходить
	Тема № 21. Ставлення до опіки і повчань		Тема № 22. Ставлення до правил і законів
1.	Я слухаю повчання тільки від тих, хто має на це право	1.	Коли правила і закони мені заважають, це викликає в мене роздратування
2.	Я охоче слухаю ті повчання, що стосуються мого здоров'я	2.	Завжди вважаю, що для цікавої і привабливої справи всякі правила і закони можна обійти
3.	Не виношу, коли мене опікують і за мене все вирішують	3.	Логічно обґрунтованого правила я намагаюся дотримувати
4.	Я не маю потреби у повчаннях	4.	Я часто боюся, що помилково мене приймуть за порушника законів
5.	Я охоче слухаю того, хто, знаю, мене любить	5.	Жахливо не люблю всякі правила, що мене утискають
6.	Я намагаюся слухати корисні поради, але це в мене не завжди виходить	6.	Часи, коли я не дуже стежу за тим, щоб дотримуватися всіх правил і законів, чергуються з періодами, коли я картаю себе за недисциплінованість
7.	Часом усі поради пролітають повз мої вуха, часом вони мене дратують, а часом я лаю себе за те, що не слухав їх раніш	7.	Усякі правила і розпорядки викликають у мене бажання навмисно їх порушити
8.	Зовсім не переношу повчань, якщо вони даються начальницьким тоном	8.	Правила і закони я завжди виконую
9.	Я уважно слухаю повчання і не противлюся, коли мене опікують	9.	Завжди стежу за тим, щоб дотримувалися правил всі оточуючі люди
10.	Я охоче слухаю ті поради, що мені приємні, і не переношу тих, що мені не по душі	10.	Часто дорікаю себе за те, що порушував правила і не строго дотримував законів
11.	Я люблю, коли про мене піклуються, але не люблю, щоб мною командували	11.	Я прагну дотримувати правил і законів, але це не завжди мені вдається
12.	Я не зважуюся перервати навіть зовсім непотрібні мені повчання чи позбутися від непотрібного для мене заступництва	12.	Строго слідую тим правилам, що вважаю справедливими, борюся з тими, котрі вважаю несправедливими
13.	Повчання викликають у мене бажання робити все навпаки	0.	Жодне з визначень мені не підходить
14.	Я допускаю опіку над собою в повсякденному житті, але не над моїм внутрішнім світом		
0.	Жодне з визначень мені не підходить		

	Тема № 23. Оцінка себе в дитинстві		Тема № 24. Ставлення до школи
1.	У дитинстві я був боязким і плаксивим	1.	Любив замість шкільних занять відправитися з товаришами погуляти чи сходити в кіно
2.	Дуже любив сам складати всякі казки і фантастичні історії	2.	Сильно переживав зауваження й оцінки, що мене не задовольняли
3.	У дитинстві я уникав гучних рухливих ігор	3.	У молодших класах любив школу, потім вона стала мене обтяжувати
4.	Я був як усі діти й нічим не відрізнявся від моїх однолітків	4.	Періодами любив школу, періодами вона мені починала набридати
5.	Часом мені здається, що в дитинстві я був живими і веселим, часом починаю думати, що був дуже неслухняним і неспокійним	5.	Не любив школу, тому що всі педагоги ставилися до мене несправедливо
6.	Я з дитинства був самостійним і рішучим	6.	Шкільні заняття мене дуже сильно стомлювали
7.	У дитинстві я був веселим та відчайдушним	7.	Більше за все любив шкільну самодіяльність
8.	У дитинстві я був вразливим і чутливим	8.	Любив школу, тому що там була весела компанія
9.	У дитинстві я був непосидючим і балакучим	9.	Соромився ходити в школу: боявся глузувань і брутальності
10.	У дитинстві я був таким, як зараз, мене легко було засмутити, але і легко заспокоїти і розвеселити	10.	Дуже не любив фізкультуру
11.	З дитинства я прагнув до акуратності і порядку	11.	Відвідував регулярно школу і завжди активно брав участь у громадській роботі
12.	У дитинстві я любив грати один чи дивитися здалеку, як грають інші діти	12.	Шкільна обстановка мене дуже обтяжувала
13.	У дитинстві я більше любив розмовляти з дорослими, ніж грати з однолітками	13.	Намагався акуратно виконувати всі завдання
14.	У дитинстві я був примхливим і дратівливим	0.	Жодне з визначень мені не підходить
15.	У дитинстві я погано спав і погано їв		
0.	Жодне з визначень мені не підходить		
	Тема № 25. Оцінка себе в даний момент		
1.	Мені не вистачає холодної розважливості		
2.	Часом я задоволений собою, часом — лаю себе за нерішучість і млявість		
3.	Я занадто недовірливий, без кінця переживаю і турбуюся про все		
4.	Я не винний в тому, що викликаю заздрість в інших		
5.	Мені не вистачає посидючості і терпіння		
6.	Вважаю, що я нічим не відрізняюся від більшості людей		
7.	Мені не вистачає рішучості		

8.	Я не бачу у собі значних недоліків
9.	У гарні хвилини я цілком задоволений собою, у хвилини поганого настрою мені здається, що мені не вистачає то однієї, то іншої якості
10.	Я занадто дратівливий
11.	Інші знаходять у мене великі недоліки, я вважаю, що вони перебільшують
12.	Я страждаю від того, що мене не розуміють
13.	Я надмірно чутливий і вразливий
0.	Жодне з визначень мені не підходить

4.2. ПРИКЛАД ВИКОНАННЯ ПРОФЕСІЙНО-ОРІЄНТОВАНОГО ЗАВДАННЯ З КУРСУ “ПСИХОЛОГІЯ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ”

До шкільного психолога звернулася класний керівник 9-го класу з приводу дисципліни одного з учнів класу: «У нас клас взагалі не легкий: і успішність у багатьох невисока, і старанність не дуже добра, але дисципліна викликає найбільше нарікань. А останнім часом і зовсім погано, щодня чую скарги від вчителів. Найбільше нарікають на поведінку Сашка. Він такий собі «ватажок» в класі, який вчитися не бажає, а намагається всіх використати. На уроках вчителів не слухає, на зауваження огризается, може посеред уроку заснути або встати і ходити по класу. Я не знаю, що мені з ним робити. Він і уроки вести не дає, і на інших погано впливає»

Обов’язкова програма при виконанні завдання

1. *Визначте можливі причини поведінки хлопця та дослідіть особливості акцентуації рис характеру.*
2. *У ході роботи користуйтеся методикою ПДО (А.Є. Лічко).*
3. *Підготуйте діагностичний звіт у формі протоколів і психологічних висновків за результатами дослідження.*
4. *Продемонструйте бесіду, в ході якої Ви представляєте класному керівнику результати дослідження та окреслюєте основні напрями та прийоми корекційної з підлітком.*

ХІД РОБОТИ НАД ПРОФЕСІЙНО-ОРІЄНТОВАНИМ ЗАВДАННЯМ

I. ЕТАП ПЕРВИННОГО АНАЛІЗУ ПРОБЛЕМИ

1.1. Категоріально-термінологічне до визначення проблеми, з якою звернулися до психолога

Психолог (П). Якщо я Вас правильно зрозуміла, в Сашка особливо гостро стоїть проблема дисципліни. Як давно це спостерігається?

Класний керівник (Кк). Я працюю в школі лише три роки, і одразу, як мені дали цей клас, попередили, що з ним буду мати проблеми. Справа і тому, що він – єдина дитина в сім’ї, всім ним опікуються, а до того ще й мати працює в нашій школі вчителькою. Вона звичайно хлопця захищає, а він нахабніє, поводить себе гірше й гірше – знає, що мати захистить.

П. Чи знаєте Ви, які стосунки в хлопця з іншими членами родини?

Кк. Він живе з матір’ю, бабусею і вітчимом. Матері, по великому рахунку, не до нього, у неї власне життя. Вітчим на початку хотів брати участь у вихованні хлопця, але бабуса встала на захист онука: «Не дам ображати онучка». Відтоді ним займається лише бабуса, та й те лише нагодує, одягне, а слухатися її Сашко не збирається. Я його якось спитала: «Кого ти любиш», то він відповів: «Себе і бабусю, бо вона мене годує». Живе такий собі споживач «все мені».

П. Тобто в сім'ї вихованням хлопця займатися нікому, і зауважень нічий він не сприймає. А як вийшло, що він став ватажком в класі?

Кк. Сашко з вигляду високий, поводиться «сміливо» (може вчителям нагрубити) та й силу використати, ще й пригрозить: як не зробиш по-моєму, поб'ю. Його в класі побоюються, а тому й слухають. Він і в менших гроші в буфеті відбирав... Водиться він зі слабшими і меншими, які будуть слухати його.

П. Я Вас правильно розумію, Сашко претендує на роль лідера в класі? Чи всі визнають його лідерство? Як реагують інші учні?

Кк. Більшість визнає його перевагу, а тому слухають. Але є декілька дівчат, які його ігнорують, то їх він намагається спровокувати на скандал, усіляко домагається «зачепити» їх.

П. Чи можете Ви описати кілька ситуацій, коли хлопець ставав особливо нахабним?

Кк. Так. Щодня зранку він приходить невиспаний, тому перші уроки «спокійно» спить, а потім прокидається. Вчитися лінь, тому він починає «розважатися»: провокує вчителів, зачіпає однокласників, але якось підло – підставить когось і отримує задоволення. Кілька днів тому забрав у дівчат зошит із завданням, вони не здали вчасно і отримали «двійки». Сашко потім на перерві всім хвалився. А вчора вчителька математики прибігла посеред уроку з проханням зробити щось: він сів спочатку на парту, а потім біля вчительського столу і коментував всі її слова.

П. Як на це реагував клас?

Кк. У ситуації з дівчатами йому намагалися робити зауваження, але байдуже. А на уроці – посміювалися потихеньку. Таке враження, що він мстить дівчатам за ігнорування, вчительці – за зауваження (працювати на уроці).

П. Як Сашко вчиться? Чи є у нього улюблені предмети або завдання?

Кк. Він не «дурний», може вчитися, коли захоче, але сам визнає, що лінь: «А навіщо? В школі і так всі поставлять оцінки, а в ПТУ мама допоможе вступити». Доручення може виконати, але без інтересу, з видимою неохотою.

П. Як реагує хлопець на похвалу? Що йому приносить задоволення?

Кк. Зовні ніяк.

Кк. Якщо я правильно Вас зрозуміла, Сашко претендує на позиції лідера в класі, але на має для цього підстав, тому і порушує дисципліну. Ситуації критики або ігнорування Сашка вчителями та однокласниками викликає у нього роздратування. В цих ситуаціях хлопець прагне привернути до себе увагу будь-яким чином і звертається для цього до агресивної або грубої поведінки. Очевидно у хлопця спостерігається акцентуація рис характеру – це загострення окремих рис характеру, внаслідок чого виявляється вибіркова вразливість відносно певного роду психогенних впливів при хорошій і навіть підвищеній стійкості до інших.

1.2. Формування реалістичних очікувань у людини, яка звернулася за допомогою та визначення напрямків практичної роботи психолога

Опис меж компетенції

П. Яких результатів Ви очікуєте від нашої співпраці?

К.к. Що з ним робити, як зробити, щоб він не впливав на інших учнів. Як його можна змінити?

Змусити Сашка змінитися ми не зможемо. Але я можу провести дослідження і визначити тип акцентуації характеру. А на основі цих знань ми можемо спланувати окремі дії, які допоможуть не провокувати його на порушення дисципліни та певною мірою «знешкодити» його негативний вплив на учнів.

Базові категорії, необхідні для подальшої роботи з проблемою: девіантна поведінка, дезадаптація, підліткова криза, акцентуація рис характеру

Опис проблеми, формулювання припущень

Аналіз наданої вчителькою інформації з точки зору можливих причин порушення дисципліни учнем

- «Він сів спочатку на парту, а потім біля вчительського столу і коментував всі слова» – ознака недостатнього рівня вольової регуляції діяльності.
- «Матері, по великому рахунку, не до нього» – поведінка хлопця – реакція протест проти сімейних стосунків, спричинена прагненням привернути увагу матері.
- Прагнення привернути до себе увагу ровесників, порушення дисципліни як спосіб «самовираження»
- Поведінка хлопця спричинена акцентуацією характеру і визначає вибірккову реакцію на взаємодію з людьми.

Визначення напрямків практичної роботи

Напрямок практичної роботи	Обґрунтування
Дослідницька робота	<i>Дослідження типу акцентуації характеру (А.Є. Лічко)</i>
Просвітницька робота	<i>Повідомлення результатів дослідження класному керівнику, надання рекомендацій по організації корекційної роботи з приводу порушення дисципліни.</i>

Перелік очікуваних результатів

Психолог. В результаті нашої роботи:

- ми виявимо особливості прояву типів акцентуацій характеру хлопця
- знатимемо, чому Сашко поводить себе нахабно, на що він претендує у взаємостосунках з ровесниками;
- окреслимо напрямки та окремі прийоми корекції порушення хлопцем дисципліни.

II. ПЛАНОВО-ПІДГОТОВЧИЙ ЕТАП

2.1. Аналіз власного досвіду виконання подібних завдань при вивченні навчальних дисциплін та проходженні практик

Дисципліна	Модуль	Тема	Зміст питань
Загальна психологія	Індивідуально-психологічні властивості особистості	Характер	Природні і соціальні чинники формування характеру Акцентуація рис характеру
Вікова психологія	Розвиток особистості у підлітковому віці	Підліткова криза	Соціальна ситуація розвитку підлітків Суперечності та прояви кризи підліткового віку. Новоутворення віку
Основи патопсихології	Прикладні проблеми патопсихології	Специфічні порушення розвитку у дитячому, підлітковому і похилому віці	Детермінанти порушення психічного розвитку у підлітковому віці. Порушення психічного розвитку у підлітковому віці: нервова анорексія, нервова булімія, алкогольна, наркотична залежність.
		Соціальна дезадаптація особистості	Види соціальної дезадаптації: агресивність, порушення дисципліни
Психологія девіантної поведінки	Прикладні проблеми девіантної поведінки	Соціально-психологічна детермінація девіантної поведінки	Психологічна характеристика особистості підлітків із девіантною поведінкою. Природа асоціальної поведінки неповнолітніх.

2.2. Підбір і аналіз літератури та формулювання припущень про причини виникнення проблеми

Джерело (бібліографічні дані)	Основні ідеї, тези, що стосуються проблеми
<i>Навчально-методична та довідкова література</i>	
Змановская Е.В. <i>Девиянтология: (Психология отклоняющегося поведения): Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. - 2-е изд., испр. - М.: Издательский центр «Академия», 2004. - 288 с.</i>	Загальні закономірності формування девіантної поведінки як такої, що не відповідає соціальним нормам. Представлено аналіз чинників, умов та закономірності формування агресивної поведінки. Особливості прояву агресії в

Джерело (бібліографічні дані)	Основні ідеї, тези, що стосуються проблеми
	підлітковому віці. Здійснено аналіз профілактичних прийомів у роботі з підлітками, що мають ризик девіантної поведінки.
Шнейдер Л.Б. Девиантное поведение детей и подростков. – М.: Академический проект; Трикста, 2005. – 336 с.	Девіантна поведінка розглядається як результат викривлення процесу соціалізації особистості. Представлено аналіз соціально-психологічних чинників формування агресивної поведінки у дитячому віці. Сімейні стосунки (материнське, батьківське ставлення) розглядаються як джерело девіантної поведінки. Аналізуються типи сімейного виховання та типи залежності у сімейних стосунках.
Фахова періодична література	
Пономаренко И.Л. Психологическая характеристика подростков с девиантным поведением // Практична психологія соціальної роботи, 2002. – №4. – С. 1-6.	Проаналізовано зміст поняття «девіантна поведінка» та типології девіантних підлітків за критеріями детермінації, факторів, що сприяють розвитку анти суспільних форм поведінки. Виділено 2 основні типи девіантної поведінки: соціалізовані форми анти суспільної поведінки та діти з не соціалізованою агресивною анти суспільною поведінкою. Підкреслюється ефективність підходу А.Є. Лічко у вивченні девіантної поведінки.
Н.Ю. Максимова. Диагностика и коррекция поведения трудных подростков// Вопросы психологии. – 1988. – №3. – С. 93-99.	Представлена типология «важких підлітків» за критерієм детермінант девіації. Розузгодженість ставлень як механізм захисту підлітків веде до дезадаптації є предметом корекційної роботи. Система багатостороннього оцінювання як метод корекції здійснюється у трьох напрямках: підвищення рівня досягнень учнів, згуртування колективу, підвищення референтності «важких» підлітків; перевірка знань учнів за системою взаємних оцінок.
Вузькоспеціалізована література	
Личко А.Е. Психопатии и акцентуации характера у	Описано детермінанти та критерії розмежування акцентуацій характеру і психопатій

Джерело (бібліографічні дані)	Основні ідеї, тези, що стосуються проблеми
<i>подростков. –Л.: Медицина, 1983.– 256 с.</i>	у підлітковому віці.. Описано форми девіантної поведінки у їх співвідношенні із акцентуаціями, органічними змінами та типами неправильного виховання.
Беличева С.А. Основы превентивной психологии. — М.: Редакционно-издательский центр Консорциума «Социальное здоровье России», 1994. – 222 с.	Проаналізовано основні фактори дезадаптації у підлітковому віці, основними серед яких є взаємостосунки з ровесниками. Представлено основні напрями та орієнтований зміст психолого-педагогічної підтримки соціально дезадаптованих неповнолітніх, орієнтованої на отримання та закріплення позитивного досвіду діяльності та стосунків з дорослими та ровесниками, а також побудови реалістичних планів на майбутнє.
Коломинский ЯЛ., Панько Е.А., Игумнов С.А. Психическое развитие детей и подростков в норме и патологии: психологическая диагностика, профилактика и кор.-рекция. – СПб.: Питер, 2004. – 480 с.	Представлено опис типових підліткових реакцій, схему дослідження та стимульний матеріал до ПДО. Представлено сценарій групової психотерапії підлітків з проблемною поведінкою (цілі, процедура відбору учасників, приблизний сценарій занять).
Фурманов И.А. Психологические основы диагностики и коррекции нарушений поведения у детей подросткового и юношеского возраста.– Мн.: НИО, 1997.– 198 с.	Описана типологію дітей і підлітків з агресивною поведінкою. Однією з основних детермінант девіантної поведінки вважається сімейне виховання. Представлено програму «Тренінгу модифікації поведінки», розробленого на основі афективно-динамічного підходу: методичні основи, основні та допоміжні процедури, що базуються на поведінковій психотерапії. Представлено результати апробації тренінгу.
Личко А. Е., Иванов М. Я. Патохарактерологический диагностический опросник для подростков и опыт его практического применения. — Л. — 1976. — 57 с.; М.: «Фолиум», 1995, 64 с., 2–е изд	Представлено опис ПДО, схему аналізу результатів, особливості діагностики схильності до девіантної поведінки (схильності до дезадаптації, депресії, вживання псих активних речовин, суїцидальних спроб)опис типів акцентуацій характеру

2.3. Консультація з фахівцями

Потреби у консультації з фахівцями-суміжниками немає, однак є необхідність бесіди з батьками з метою окреслення сфер та закономірностей сімейного виховання підлітка та особливостей сімейних взаємостосунків.

2.4. Складання розгорнутого плану виконання завдання, підбір методів та аналіз ресурсів

Етап роботи	Методи та процедури	Необхідні ресурси
Планування дослідження акцентуацій характеру підлітка за методикою ПДО А.Є. Лічко	<ul style="list-style-type: none"> - Визначення методологічних засад дослідження (термінологічний апарат). - Планування дослідження та підготовка матеріалів для досліджуваного 	Література з описом процедур планування дослідження за ПДО А.Є.Лічко
Розробка протоколу фіксації результатів дослідження рефлексії здібностей	Підготовка бланків відповідей та переліку тверджень для досліджуваного (Додаток А опису базової методики)	Література з описом процедури фіксації результатів дослідження.
Проведення дослідження	Організація дослідження: оголошення інструкції, виконання досліджуваним завдань (заповнення протоколу дослідження).	Протокол дослідження
Аналіз результатів дослідження. Підготовка висновків для бесіди з класним керівником.	<ul style="list-style-type: none"> - Якісний та кількісний аналіз даних. - Підготовка висновків для бесіди з класним керівником. 	Заповнений протокол дослідження. Література з проблем девіантної поведінки (порушення дисципліни, підлітковому віці).
Бесіда з класним керівником	<ul style="list-style-type: none"> - Підготовка тексту повідомлення результатів дослідження. - Розробка рекомендацій. 	Текст повідомлення результатів. Проект програми корекції поведінкових реакцій підлітка

2.5. Передбачення проблемних моментів

Проблемні моменти	Причини виникнення	Можливості уникнення
Відмова підлітка від участі у дослідженні	<ul style="list-style-type: none"> - Суб'єктивне відчуття зазіхання сторонніх осіб на особисте життя підлітка. - Перенесення 	<ul style="list-style-type: none"> - Проведення консультативної бесіди з метою налагодження доброзичливих взаємостосунків.

	стереотипів сприймання вчителів на психолога: очікування негативної оцінки своєї особистості та повчань.	- Наведення аргументів про відповідальність самого підлітка за власну поведінку та її наслідки (ти самотійно приймаєш рішення про участь у дослідженні, але подумай про «плюси» і «мінуси»)
--	--	---

2.6. Підготовка матеріалів, необхідних для виконання завдання

Матеріали, необхідні для дослідження рефлексії здібностей досліджуваного

Бланк відповідей (табл.1), перелік тверджень з 25 тем (додаток А)

Бланк для відповідей

Ім'я досліджуваного _____

Проставте, будь ласка, у таблиці номери тих відповідей, які Вам найбільше підходять, а в другій графі – ті, які Вам не підходять. В одній графі можна робити не більше трьох виборів

Назви тем	Номери відповідей					
	Прийнятний вибір			Неприйнятний вибір		
1. Самопочуття						
2. Настрій						
3. Сон та сновидіння						
4. Пробудження від сну						
5. Апетит та ставлення до їжі						
6. Ставлення до спиртних напоїв						
7. Сексуальні проблеми						
8. Ставлення до одягу						
9. Ставлення до грошей						
10. Ставлення до батьків						
11. Ставлення до друзів						
12. Ставлення до оточуючих						
13. Ставлення до незнайомих людей						
14. Ставлення до самотності						
15. Ставлення до майбутнього						
16. Ставлення до нового						
17. Ставлення до неуспіхів						
18. Ставлення до пригод та ризику						
19. Ставлення до лідерства						

20. Ставлення до критики та заперечень						
21. Ставлення до опіки та повчань						
22. Ставлення до правил та законів						
23. Оцінка себе в дитинстві						
24. Ставлення до школи						
25. Оцінка себе в даний момент						

III. ЕТАП ПРАКТИЧНОЇ РОБОТИ

3.1. Збір емпіричних даних

Протокол дослідження рефлексії здібностей Івана К.

Таблиця 1.

Назви тем	Номери відповідей					
	Прийнятний вибір			Неприйнятний вибір		
1. Самопочуття	9			2	5	10
2. Настрій	7	11		10	0	
3. Сон та сновидіння	1	5	0	2	11	14
4. Пробудження від сну	1	4	11	3	7	9
5. Апетит та ставлення до їжі	1	8		3	4	9
6. Ставлення до спиртних напоїв	5	6	3	2	6	0
7. Сексуальні проблеми	2	4	14	1	3	10
8. Ставлення до одягу	5	7	12	3	5	8
9. Ставлення до грошей	4	7	9	2	5	8
10. Ставлення до батьків	11	12	0	4	10	2
11. Ставлення до друзів	0			3	4	5
12. Ставлення до оточуючих	2	12		2	13	11
13. Ставлення до незнайомих людей	3	8	10	3	7	
14. Ставлення до самотності	3	8	1	5	8	9
15. Ставлення до майбутнього	3	8	6	2	5	
16. Ставлення до нового	5	7	11	2	3	
17. Ставлення до неуспіхів	5	7		2	4	
18. Ставлення до пригод та ризику	1	4	6	6	10	
19. Ставлення до лідерства				4		
20. Ставлення до критики та заперечень	1	8	10	1	2	9
21. Ставлення до опіки та повчань	6	11		3		
22. Ставлення до правил та законів	4	5	8	1к	6	9
23. Оцінка себе в дитинстві	4	5	14	3	5	12
24. Ставлення до школи	3	11		9		
25. Оцінка себе в даний момент	1			8	9	

3.2. Аналіз та інтерпретація отриманих даних

Якісний та кількісний аналіз результатів дослідження

Кількісний аналіз результатів дослідження. Нарахування балів за результатами опитування

Типи	Г	Ц	Л	А	С	П	Ш	Е	І	Н	К	d	Т	О	м	Ф	v	Д	Ем	В
МДЧ	7	6	6	5	6	6	6	6	6	6	6									
Бали, за текстом ПДО	3	4	6	3	3	1	6	16	11	5	2	7	1	4	11	1	0	2	4	2
Додаткові бали										1										

Визначення додаткових коефіцієнтів:

- $O=4$ ($O \leq 6$) – відсутність прихованого негативного ставлення до дослідження;
- $B=2$ ($B \leq 5$) – відсутність органічної природи акцентуації і психопатії;
- $d = 7$ ($E=16, I=11$) – **ознаки можливої схильності до делінквентної поведінки**
- $v=0$ – невизначена схильність до алкоголізації;
- Яскрава перевага рис чоловічості (М-Ф; $11-1=10$).
- Схильності до дисимуляції не виявлено ($D > T$ на 1 бал)
- Визначення відвертості: $T > D$ на 1 бал, що свідчить про достатній рівень відвертості.
- Оцінка реакції емансипації: $Em = 4$ та більше – **реакція емансипації яскраво виражена**.
- Визначення ступеня конформності: $K = 2$ – конформність помірна.

Діагностика типів акцентуацій

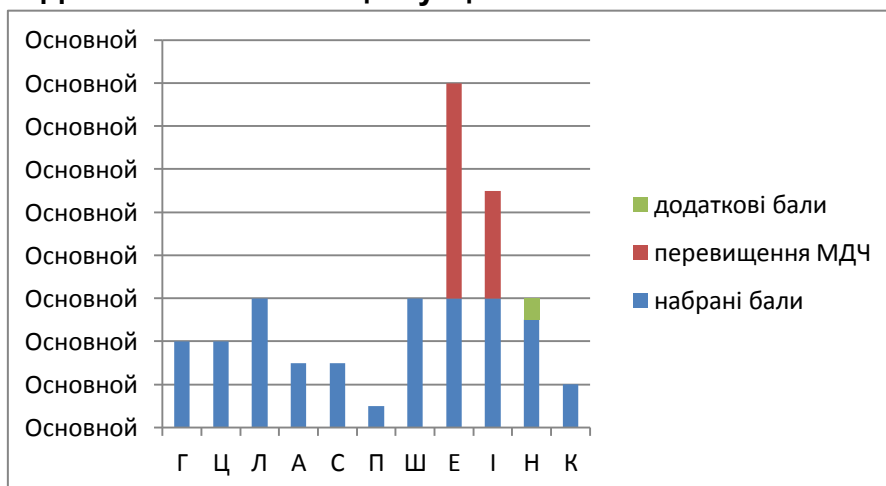

Рис. 2. Профіль акцентуєваних рис характеру досліджуваного С.

МДЧ досягнуто за 3-ма типами (лабільний (6), шизоїдний (6), нестійкий (6)) та перевищено за типами (епілептоїдний (16), істеричний (11)).

Показники Е (16) та І (11) перевищують МДЧ більше ніж на 4 бали, на основі чого діагностується **змішаний тип ЕІ**

Оцінка результатів за спеціальними додатковими шкалами:

1. Ризик соціальної дезадаптації: **епілептоїдний тип** – Ш=6; І=11; Н=5, Ем=4; d=7. Сумарний показник – **33 бали** – є свідчення ризику дезадаптації.

2. Можливість формування психопатії: $d = 7$ ($d \geq 6$). Наявність одного показника із 5-ти не є свідченням можливості формування психопатії.
3. Схильність до депресії: сума балів за шкалою = -1 – відсутність ризику депресії.
4. Ризик зловживання психоактивними речовинами: 1 бал – відсутність ризику вживання психоактивних речовин.
5. Діагностика справжніх і демонстративних суїцидних спроб: показник справжньої спроби=2; **показник демонстративної спроби = -3 свідчить про ймовірний ризик демонстративної спроби суїциду.**

Якісний аналіз результатів дослідження.

За результатами дослідження у Сашка діагностовано змішаний тип акцентуації характеру **епілептоїдно-істероїдний**, провідними ознаками якого є:

У *вольовій* сфері: Недостатній контроль за своїми бажаннями, нераціональність поведінки, підвищена імпульсивність, яка може нести загрозу для оточуючих.

В *емоційній* сфері: похмурість, гнівливість, дратівливість, схильність до вибухових емоцій, жорстокість. Характерні сильні афективні реакції, які виникають із дрібниць.

Характерним є негативне ставлення до праці і навчання: будь-яка діяльність виконується без бажання, що однак, супроводжується значними претензіями до своїх оцінок, через які і виникають конфлікти з учителями

В особистісній сфері характерним є безмежний егоцентризм, загострене почуття власності, в тому числі і власного здоров'я, що, з одного боку, убезпечує його від шкідливих звичок, а з іншого, перешкоджає врахуванню інтересів інших людей. Досліджуваний може страждати від уявного несправедливого ставлення до себе, що зумовлює образливість і енергійне відстоювання власних інтересів. Крайніми формами демонстративності можуть стати несправжні суїцидні спроби або словесні погрози.

У *взаємодії з оточуючими*: брутальність, занудство, схильність до суперечок і конфліктів, у яких виконує роль провокатора, низька контактність у спілкуванні. Специфічним є те, що досліджуваний через нетерпимість до іншої думки сам шукає приводу для конфліктів (що підтверджується словами класного керівника «підставив дівчат...») і приниження оточуючих діями («відібрати гроші у молодших») і словами (погрози однокласникам, вчителям).

Прагнення до лідерства реалізує через спілкування зі слабшими, над якими почуває владу («підкорює однокласників, які є фізично слабшими»). За нанесені образи може мститися тонко, навіть через певний час. Володіючи патологічною здатністю до витіснення, він може цілком забути те, про що не бажає знати.

На уроках та у позанавчальний час не переносить ігнорування власної особистості, тому намагається будь-що привернути увагу до себе (порушує дисципліну, зачіпає однокласників). Засобами отримання уваги можуть стати: схильність прикрашати свою особистість, вдаватися до авантюризму, афективні вибухи у спілкуванні з вчителями, демонстративні делінквентні вчинки. Саме такі підлітки найчастіше є учасниками насильницьких актів, украй небезпечних з

соціальної точки зору, які, крім того, мають найсуворіші правові наслідки.

Таким чином, у досліджуваного спостерігається змішаний тип акцентуації характеру – епілептоїдно-істероїдний, із високим ризиком формування девіантної поведінки. Загострена потреба у визнанні, чутливість досліджуваного до «обмеження» його інтересів, застрягання на образі навіть через дрібниці зумовлює схильність досліджуваного провокувати конфлікти з вчителями та однокласниками та мстивість у відстоюванні «свого». Найчастіше причинами афективних вибухів, девіантної та делінквентної поведінки є підкреслене ігнорування особистості досліджуваного, «несправедливі» образи.

3.3. Надання психологічної допомоги

Індивідуальна консультація: повідомлення результатів дослідження, аргументування доцільності участі у тренінговій групі підлітків із проявами девіантної поведінки.

Психолог. За результатами дослідження виявилось, що ти емоційна людина, гостро реагуєш на всі слова і дії, звернені до тебе. Можливо, це тому, що тебе дратує і ображає несправедливість по відношенню до тебе. Ти здатний відстоювати все, що здається тобі справедливим. У такі миті ти слабо контролюєш свої дії і можеш сказати або зробити те, що зашкодить іншим людям.

Підліток. Так. Це ж правильно: все має бути по-справедливості.

Психолог. Ти прагнеш бути не таким, як всі, особливим і намагаєшся цього досягти, а тому цінуєш і відстоюєш все «своє». Але із-за цього ти можеш навіть вступати у конфлікти з тим, хто тебе ображає або несправедливо до тебе ставиться.

Підліток. А як же треба відстоювати себе, бо всі будуть ображати. Хай знають!

Психолог. Іноді це дуже добре. Ти цінуєш своє здоров'я, турбуєшся про себе.

Підліток. Так, треба їсти вчасно і тільки корисне. Навіщо себе труїти хімією, цигарками.

Психолог. Так само ти цінуєш лише власну думку, лише власні інтереси і можеш жорстоко вчинити з людиною, яка нібито образила або зневажливо поставилася до тебе. Згадай, будь ласка, ситуації, коли ти відстоюєш свою думку чи оцінку. Ти помічав, як оточуючі на це реагують?

Підліток. Однокласники часто погоджуються, але іноді ніби навмисне не бачать. А вчителі відмахуються, кажуть: «що ти ще хочеш?, відчепися...»

Психолог. Тобі не подобається, коли на тебе не звертають увагу. А можливо, ти надміру захоплюєшся своїми інтересами, хочеш, щоб тебе слухали, і не помічаєш думок, вчинків інших людей; можливо, ти занадто агресивно відстоюєш свою правоту. Адже інші люди так само, як ти, не люблять, коли їм грубо відповідають або принижують, тому й не чують тебе. А можливо, ти якось не так привертаєш до себе увагу оточуючих...

Підліток. Як умію, так і привертаю.

Психолог. Що б ти хотів у собі змінити. Яким би ти хотів бути?

Підліток. Мене все влаштовує, я веду себе так, як хочу.

Психолог. Як ти хочеш вести себе?

Підліток. Вільно, щоб на мене не кричали, не обзивали, щоб мене слухали...

Психолог. Як на твою думку, чи можна так робити, щоб почуватися вільно і не провокувати інших на покарання. Якими мають бути ці ситуації

Підліток. (мовчання)

Психолог. Чи були у тебе такі ситуації?

Підліток. Так. Я виконував доручення класної керівниці та завуча, але все одно спочатку ніби похвалили, а потім все одно насварили: щось не так зробив. Я завжди для всіх поганий.

Психолог. Ти сказав, що для всіх поганих, назви, для кого саме ти поганий

Підліток. Для вчителів, вдома...та й ці, однокласники, спочатку кажуть: «Зроби щось прикольне», а потім «Не заважай».

Психолог. Як ти гадаєш, чи може бути по-іншому. Що ти можеш зробити?

Підліток. Це ж не я. Це ж все вони...(задумується). Не знаю

Психолог. Ти говориш, що хочеш, щоб тебе слухали, тобто ти хочеш, щоб на тебе звертали увагу і слухали твої поради і вказівки. Знаєш, звертають увагу і слухають тих, хто щось вміє корисне для інших або коли ця людина цікава. Як ти гадаєш, в яких ситуаціях ти можеш бути цікавим або корисним іншим?

Підліток. ... (мовчання)

Психолог. Як ти гадаєш, від кого залежить, чи будуть такі ситуації?

Підліток. Від інших ...(замислився), а може і від мене.

Психолог. Тобі цікаво дізнатися про себе від інших і про інших, що ти можеш зробити, щоб не бути таким поганим?

Підліток. Так, мабуть.

Психолог. Тоді тобі варто взяти участь у роботі тренінгової групи, у якій такі хлопці і дівчата, як ти, вчитимуться бачити у собі те, що відрізняє їх від інших, вчитися правильно спілкуватися із іншими та, при необхідності, виражати незгоду.

Підліток. Давайте спробую.

Приблизний проспект роботи тренінгової групи для підлітків з проявами девіантної поведінки.

Мета: підвищення комунікативної компетентності підлітків, оволодіння уміннями регуляції поведінкою у ситуаціях емоційної напруги.

Учасники: підлітки 14-16 років із проявами девіантної поведінки (10-12 осіб).

Завдання та прийоми тренінгової роботи

Завдання тренінгу	Орієнтовні вправи і методичні прийоми
Усвідомлення своїх емоційних станів у різних ситуаціях	- вправи на виявлення довіри до учасників групи («Зірка», «Падіння в школі»); - пояснення відмінностей між думками, почуттями і поведінкою; - приговорювання власних переживань
Оволодіння уміннями	- Обговорення виконання всіх вправ

говорити про свої відчуття, переживання, проблеми	<ul style="list-style-type: none"> - Завершення речень типу «Я сьогодні роздратований тому, що...» - Опис ситуацій, які викликають агресивну поведінку
Усвідомлення межі «Я», «не-Я»	<ul style="list-style-type: none"> - Навчання використанню «Я-висловлювань» (опис актуального стану, найгірший день у житті, лист другу)
Диференціювання прийнятних і неприйнятних форм вираження агресії	<ul style="list-style-type: none"> - Прояснення ставлення учасників до агресивної поведінки - Формулювання адаптивних способів вираження агресії
Усвідомлення власної унікальності, отримання підтвердження від ровесників	<ul style="list-style-type: none"> - Знайомство («У мене найкраще виходить...», «Я пишаюсь тим, що я...») - Опис та обговорення ситуацій, «коли я був краще за всіх». - «Психотерапевтичні антоніми» - Вправа «Тут про вас говорили...» - Групові малюнки «Світ, в якому мене розуміють»

IV. ЗВІТНО-ПІДСУМКОВИЙ ЕТАП

4.1. Представлення результатів людині, яка звернулася із запитом

Підготовка бесіди з класним керівником

П. На поведінку підлітків в класі та вдома впливає багато факторів. З одного боку, підліткова криза і неспроможність у повній мірі контролювати свої емоційні і поведінкові реакції, а з іншого – потреба у налагодженні взаємостосунків, перш за все з однолітками.

Кк. Тобто вони прагнуть до спілкування, але не можуть стриматися, а тому можуть нагрубити, порушити дисципліну.

П. Так. Це стосується не лише стосунків з ровесниками, але й з батьками та вчителями. Тому вони гостро реагують на всі зауваження і критику. Тип такої реакції визначається кількома факторами, зокрема, акцентуація характеру, наявний досвід успішної взаємодії, впевненість у тому, що інша людина їх почує...

Кк. Я знаю, що відмінності у поведінці залежать від характеру...

П. І від його акцентуєваних рис. Акцентуації характеру – це загострення окремих рис, які виявляються в тому, що для підлітка існують окремі ситуації, в яких він слабо контролює свої реакції і виявляє підвищену реакцію на подразники.

Результати дослідження свідчать, що у Сашка спостерігається загострення окремих рис характеру. Він цінує все, що вважає «своїм», тобто у нього загострене почуття власності, що стосується як речей, так і думок. Хлопець є емоційним, імпульсивно реагує на будь-які впливи. І в цих ситуаціях його поведінка стає некерованою.

Кк. Тобто він не може стримуватися?

П. Так. До того ж він дуже болісно сприймає все, що зачіпає його власні інтереси або його власність, тому активно захищає це. Він прагне до лідерства серед однолітків і намагається його отримати будь-якою ціною, навіть провокуючи конфлікти з вчителями. В емоційному і вольовому розвитку у нього спостерігається

значна невірноваженість, тому він не може контролювати себе у критичних ситуаціях. Оскільки відкрито заявити про своє прагнення до лідерства він не може, то намагається привернути однокласників до себе через відкриті погрози або порушення поведінки і конфлікти з вчителями.

Кк. Тобто він порушує дисципліну, бо хоче самоствердитись?

П. Так, але егоцентризм та небажання працювати, застрягання на негативних емоціях, прагнення до помсти (про які Ви говорили на початку) перешкоджають цьому. Це зумовлює те, що у поведінці Сашка спостерігаються ознаки дезадаптованості: груба поведінка з учителями, приниження та погрози на адресу однокласників і менших школярів.

Кк. Я так розумію, що успішна взаємодія – це те, за що його хвалять. Але ж за що хвалити, як він нічого на уроках не робить, домашні завдання не виконує, попросити про щось – не впевнена, що зробить? І що ж слухати, як він нічого путнього й не говорить. А якщо його спитати, то відмовчується або каже, що нічого не знає і не вміє.

П. Відмінною ознакою багатьох соціально дезадаптованих підлітків є те, що у них недостатньою є здатність до самоаналізу і самооцінки: вони не можуть назвати позитивні і негативні риси і свої, й інших людей. Сашкові важко сказати, що б він хотів у собі змінити, як можна поводитися по-іншому. Тому його груба недисциплінована поведінка, очевидно, є способом самозахисту, щоб інші не здогадалися про його слабкості.

Кк. Що ж можемо зробити я та інші вчителі?

П. Будь-яка ефективна взаємодія повинна починатися з усвідомлення кожним своїх можливостей та орієнтації на позитивне. Для усвідомлення особливостей власного «Я» Сашко погодився відвідувати тренінгові групи для підлітків, де вони будуть вчитися розуміти себе й однолітків, вчитися виражати свої думки та агресивні прояви у прийнятний спосіб тощо. Але без допомоги Вашої та інших вчителів, звісно, нічого не вийде.

Як вважає О.І. Кочетов, процес виховання т.зв. «важких» підлітків повинен виконувати такі основні функції: відновлювальну, компенсуючу, стимулюючу.

Щоб поведінка Сашка стала більш прийнятною Ви можете створити такі умови на уроках або на класній годині, де б Сашко, наприклад, зміг розказати або запропонувати однокласникам послухати музику, якою він захоплюється. Або можна використати його прагнення відстоювати «своє» у процесі дискусії.

Кк. Так, до речі, він настільки любить себе, що, на відміну від однокласників, не вживає ні алкоголю, ні тютюну. Він вживає тільки «корисні і натуральні» продукти. Це ж можна використати у диспуті «Алкоголь: «за» і «проти»».

П. Окрім того, варто стимулювати його прагнення розвиватися в тій діяльності, яку він найбільше любить, можливо це спорт, або здорова їжа тощо.

Кк. Можливо, є якісь правила спілкування з такими, як Сашко?

П. Найважливішим є те, що у спілкуванні з хлопцем потрібно:

- Спиратися на його позитивні вчинки або прояви, але робити це наодинці, оскільки у присутності ровесників він не сприйме похвали і реагуватиме агресивно.
- Аналіз ситуації та усвідомлення ним шкідливості для образу фізичного і

психічного здоров'я. всі бесіди проводити виключно у спокійному тоні та той час, коли підліток заспокоїться. Для узгодження домагань та досягнень хлопця варто залучити його до такої спільної діяльності учнів, у якій він міг би реалізувати свої здібності і уміння.

V. ЕТАП САМОАНАЛІЗУ, ГРУПОВОЇ РЕФЛЕКСІЇ ТА САМОРОЗВИТКУ

Підсумкова рефлексія позитивних моментів (що саме вдалося зробити, чого досягти, від чого отримати професійне задоволення).

Я завжди відчувала страх перед консультативною роботою, як зрозуміти справжню проблему клієнта, як не захопитися його висловлюваннями. під час виконання завдання мені вдалося налагодити контакт із підлітком, який «нічого не хоче», та переконати його взяти участь у роботі тренінгової групи.

При виконанні завдання, на мою думку, мені вдалося сформулювати правильне припущення щодо причин виникнення проблеми та довести це результатами проведеного дослідження. Зі здивуванням зрозуміла, що методика ПДО, така громізка з першого погляду, виявилася дуже структурованою та зручною у процесі обробки отриманих результатів.

Навчально-професійні дії, операції, та професійно важливі якості, які б я хотіла розвинути	Заходи саморозвитку	Терміни	Критерії самоконтролю
Виокремлювати конкретну психологічну проблему з клієнтського запиту	Відвідати майстер-класи психологів-консультантів та психотерапевтів різних психологічних напрямків з метою спостереження за процесом виокремлення проблеми зі скарги клієнта	Квітень-липень 2012р.	<ul style="list-style-type: none"> - Розробка схеми та критеріїв аналізу причин проблеми відповідно до клієнтського запиту. - Обернений зв'язок від клієнтів
	Спостерігати за процесом консультування колег та викладачів на заняттях	2012-2013 р.р.	
	Відпрацювання умінь співвіднесення клієнтських запитів із причинами виникнення проблеми	2012-2013 р.р.	
Володіти обов'язковим мінімальним набором	Проаналізувати науково-методичну літературу з проблем змісту та завдань застосування основних психологічних вправ та технік	Квітень-липень 2010р.	<ul style="list-style-type: none"> - Складання переліку та характеристики

психологічних вправ та технік	Систематизувати виділені вправи за критеріями ситуацій застосування: етапів психологічної допомоги, корекційно-розвивальних завдань	Липень-вересень 2010 р.	основних вправ та технік у відповідності до умов та етапів їх застосування
	Знайомитися з досвідом психологів-консультантів (участь у психологічних конференціях, семінарах, тренінгах)	2010-2011 р.р.	
Логічність мислення	За матеріалами консультацій власних та літератури та відеозаписів психологів-консультантів будувати схему ведення консультації та динаміки суджень і просування клієнта у проблемі.	Квітень-липень 2012р.	<ul style="list-style-type: none"> - Скласти перелік основних етапів консультативної бесіди відповідно до завдань, які вони повинні вирішувати. - Наявність плану різних консультативних бесід (відповідно до змісту проведеної роботи)
	Підібрати приклади та побудувати схеми структури проблеми клієнта, чинників, що її викликають, механізмів розгортання та ресурсів, що допомагатимуть її вирішити	Липень-вересень 2012 р.	
	Скласти приблизний план ведення консультації відповідно до поставлених цілей: повідомлення результатів дослідження, підведення клієнта до прийняття рішення, надання рекомендацій.	Вересень-жовтень 2010 р.	